

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
„ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА”

КОЧУБЕЙ Тетяна Дмитрівна

УДК 37(477)(09)(043.3)

**РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII-XVIII
СТОЛІТТЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Луганськ – 2013

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант: дійсний член НАПН України,
доктор педагогічних наук, професор,
Кузь Володимир Григорович,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини,
завідувач кафедри дошкільної педагогіки
і психології.

Офіційні опоненти: дійсний член НАПН України,
доктор педагогічних наук, професор,
Євтух Микола Борисович,
Відділення вищої освіти НАПН України
(м. Київ), академік-секретар;

доктор педагогічних наук, професор,
Дічек Наталія Петрівна,
Інститут педагогіки НАПН України
(м. Київ), завідувач лабораторії історії
педагогіки;

доктор педагогічних наук, професор,
Адаменко Олена Вікторівна,
Державний заклад „Луганський
національний університет імені Тараса
Шевченка”, декан факультету допрофесійної
підготовки.

Захист відбудеться 20 грудня 2013 року о 09.30 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 29.053.03 у Державному закладі „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” за адресою: 91011, м. Луганськ, вул. Оборонна, 2, ауд. 376.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Державного закладу „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (91011, м. Луганськ, вул. Оборонна, 2).

Автореферат розіслано 19 листопада 2013 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

О. Г. Сушенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. У часи соціально-економічних трансформацій, визначення пріоритетів гуманітарної політики особливого значення набуває освітньо-виховна система, яка забезпечує гуманізацію суспільства й окремої особистості, зміцнює засади моральності. Зберігаючи свій людиноцентристський характер, освіта наповнює суспільство культурологічним і гуманістичним змістом на основі надбань педагогічної науки, яка є невід'ємною складовою загальної культури українського народу.

Спираючись на досвід минулого, переосмислюючи його, вивчаючи і зберігаючи традиції, педагогічна думка здатна відроджуватися й оновлюватися у кожному нову епоху. У центрі її наукових інтересів завжди перебуває людина, її навчання і виховання на ідеях добра, людськості, духовності, патріотизму та гуманізму.

Розвиток української педагогічної думки у XVII – XVIII ст. має важливе значення для вивчення процесу становлення історико-педагогічної науки в Україні, яка з'явилася на рубежі двох суспільних формацій – феодальної й буржуазної, і з цього часу почала систематизувати й класифікувати педагогічні явища і факти; саме у XVII столітті почали формуватися теоретичні засади гуманістичної концепції людини, які відіграли велику роль у розвитку педагогічної думки.

Період другої половини XVII – XVIII ст. у всезагальному розвитку людства позначився великими науковими відкриттями. В українській педагогічній думці значного розвитку набули ідеї епохи Відродження, які ознаменувалися відкриттям людини і світу. У цей час утверджується новий ідеал людини, для якої характерно усвідомлення своєї соціальної й духовної автономності, незалежності свого світосприймання, свободи волі й мислення, розуміння свого призначення у Всесвіті.

Звернення до періоду козацької доби, або українського бароко (у тексті ці терміни вживаємо синонімічно), є не випадковим. В. Горський та М. Попович розглядають козацьку добу у духовному культурницькому сенсі як добу українського бароко. У другій половині XVII – XVIII ст. Україна переживала своєрідний ренесанс, який дав їй змогу піднятися до європейського рівня соціального і культурного розвитку.

Аналіз пам'яток козацької доби та наукових розвідок учених дозволяє стверджувати, що у цей період в Україні панувала ідея антропоцентрично-раціоналістичного гуманізму, що стало своєрідним революційним переворотом у системі поглядів, ідеалів і цінностей (Т. Огнева, О. Чорний та ін.).

Актуальність дослідження зумовлена й тим, що в аналізі праць просвітників та дослідників розвитку української педагогічної думки радянського періоду домінував ідеологічний і політичний підтекст над педагогічним. Такий підхід призвів до заполітизованості та заідеологізованості наукових праць, у яких розглядається розвиток педагогічної думки досліджуваного періоду. Виникла необхідність по-новому прочитати, переосмислити та дати об'єктивну оцінку педагогічному спадку просвітників другої половини XVII – XVIII ст. та вітчизняним дослідженням із зазначеної проблематики.

Важливими для нашого дослідження є наукові розвідки А. Андріянова (1865), І. Каманіна (1895), В. Сторожева (1889), Д. Чижевського (1934), Я. Шульгіна (1891) та інших, які торкаються питань соціально-політичної ситуації на землях тогочасної України, розвитку освіти, діяльності братств і шкіл, поширення ідей західної філософії серед слов'янських народів, історії української філософії та літературного бароко.

Філософські проблеми та окремі персоналії вказаного періоду розглянуто у багатьох дисертаційних дослідженнях (докторських дисертаціях Б. Головка (1994), В. Ільїна (2000), В. Нічик (1978); кандидатських дисертаціях Г. Антонюк (1996), Т. Білан (1998), М. Бобак (2001), І. Дяченко (1999), О. Захари (1977), М. Кашуби (1970), А. Мудрик (2001), С. Новоселецької (1997), Т. Огневої (1996), Н. Петрук (2007), Д. Прокопова (1998), О. Старовойт (1996), О. Ткачук (1999), Л. Черник (2000), О. Чорного (1998), Л. Чупрія (2002) та ін.).

Вагомим внеском у скарбницю історико-педагогічних досліджень стали дисертаційні роботи з історії педагогіки. У докторських дисертаціях розглядаються проблеми розвитку історії педагогіки в Україні (історіографічний аспект (Н. Гупан, 2001), розвитку освіти і педагогічної думки в Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст. (М. Євтух, 1996), теорії та практики виховуючого навчання в історії вітчизняної педагогічної думки в IX – XIX ст. (С. Золотухіна, 1995), розвитку школи та педагогічної думки в Україні і Білорусі в XVI – XVII ст. (Б. Мітюров, 1970) та ін.).

Кандидатські дослідження торкаються проблем: розвитку освіти і педагогічної думки на Західноукраїнських землях в XVI – XVII ст. (О. Велемєць, 1998), розвитку народної освіти на Волині (XVIII – XIX ст.) (Т. Джаман, 1999), становлення та розвитку Києво-Могилянської академії як вищого навчального закладу європейського рівня (Т. Дороніна, 1995), виховання особистості на засадах морально-християнських цінностей в Україні (XVI – перша половина XVIII ст.) (О. Каневська, 1997), педагогічної системи Луцької братської школи (С. Кваша, 1997), музичної освіти студентів Києво-Могилянської академії у XVII ст. та першій половині XVIII ст. (О. Кравчук, 1996), значення Львівської

братської школи в розвитку вітчизняної педагогічної думки (Б. Мітюров, 1954), музично-естетичного виховання в українській педагогіці кінця XVI – XVIII ст. (А. Омельченко, 2001), діяльності Львівського Ставропігійського інституту (кінець XVIII – 60-ті рр. XIX ст.) (І. Орлевич, 2000), жіночої освіти в національних системах освіти і виховання України і Франції (XVIII – перша чверть XX ст.) (Л. Применко, 1994), античних ідей освіти і виховання у творчій спадщині Г. С. Сковороди (О. Тулякова, 1998), виховних цінностей у просвітницькій спадщині членів попівської академії кінця XVIII – початку XIX ст. (О. Скоробагатська, 2006) та ін.

Прагматично-утилітарний характер козацької доби вивчали В. Кузь, О. Любар, Ю. Руденко, Д. Федоренко та ін.; раннє просвітництво у філософській думці України представлено у наукових розвідках В. Литвинова, Г. Коротич; педагогічна теорія епохи Відродження досліджувалася Н. Стороженко; проблеми розвитку історії педагогіки, науки і освіти в Україні XVII – XVIII ст. та наступних за ним періодів, методології наукових досліджень торкалися О. Адаменко, Н. Белкіна, О. Беляєв, Л. Березівська, В. Борисенко, Л. Ваховський, Л. Вовк, Л. Гаєвська, Н. Дічек, О. Дубавіна, Т. Завгородня, В. Кравець, В. Кремень, В. Кузь, В. Курило, М. Левківський, А. Лопухівська, Д. Луцик, О. Любар, П. Мазур, Т. Марусик, В. Мацюк, Є. Мединський, О. Мельничук, Н. Сейко, М. Окса, Д. Пенішкевич, О. Пилипчук, Н. Побірченко, Л. Посохова, М. Рисіна, В. Рожко, Г. Самойленко, А. Сбруєва, І. Сташевська, М. Стельмахович, Б. Ступарик, Д. Федоренко, В. Федяєва, Є. Хриков, О. Чиж та інші.

Важливим теоретичним підґрунтям для наукового пошуку стали роботи О. Сухомлинської, у яких розглянуто періодизацію педагогічної думки в Україні, монографії О. Пилипчук „Історія науки та освіти в Україні (найдавніші часи – перша третина XX ст.)” (1998), Н. Гурана „Українська історіографія історії педагогіки” (2002) та ін.

Окремі питання персоналій козацької доби висвітлено у працях, присвячених життю і діяльності Г. Сковороди (Д. Багалій, Ю. Барабаш, Т. Білич, І. Валявко, М. Возняк, Г. Гетьманець, Н. Дічек, Ф. Зеленогорський, І. Іваньо, М. Ковалівський, Ф. Кудринський, О. Костенко, А. Мудрик, П. Паласюк, М. Петров, П. Тичина, О. Ткачук, В. Тригубенко, Г. Удод, Л. Ушкалов, Д. Чижевський та ін.); Я. Козельського (Ю. Коган та ін.); Г. Кониського (М. Кашуба та ін.), Ф. Прокоповича (Н. Дічек та ін.).

Розвиток філософської думки в Україні XVII – XVIII ст., зокрема вплив ідей гуманізму, реформації, просвітництва та романтизму на її становлення, питання історії вітчизняної філософії та діяльності Києво-Могилянської академії, філософський спадок просвітників-мислителів періоду українського бароко досліджували сучасні філософи В. Горський, І. Захара, І. Іваньо, М. Кашуба, В. Литвинов, В. Нічик, І. Паславський, Я. Стратій, З. Хижняк та інші.

Вивчення педагогічної думки в Україні у другій половині XVII–XVIII ст. пов’язують з діяльністю братських шкіл, що відкрили новий етап у розвитку української освіти і педагогіки. Важливими у цьому аспекті вважаються праці В. Біднова, Т. Голубєва, Е. Дніпрова, Н. Калініченко, П. Каптерєва, Г. Корнетова, О. Кошелевої, В. Литвинова, В. Нічик, Я. Стратія, З. Хижняк та ін.

Упродовж усіх історичних часів педагогічні процеси не лише відбувалися на тлі політично-економічних та культурно-ідеологічних перетворень, а й були безпосередньо пов’язані з ними. Особливої уваги заслуговують розвідки Ю. Вільчинського, Г. Коротич, В. Липинського, В. Нічик, Н. Полонської-Василенко, М. Скрипника, О. Субтельного та ін., у яких розкрито перебіг цих процесів, їх розвиток.

У другій половині XVII – XVIII ст. філософсько-педагогічні погляди просвітників відображаються у проповідях, повчаннях, промовах. Завдання гомілетичної літератури цього періоду – сформувати моральний ідеал людини, пробудити в неї прагнення до патріотизму, самопожертви, безкорисливого служіння суспільству, забезпечити становлення „героїчної людини”, про що йдеться в оригінальному доробку А. Барановича, І. Галятовського, С. Кулябки, І. Максимовича, А. Радивилівського, та ін.

Тема духовно-християнського, патріотичного та морально-етичного виховання набула втілення в педагогічно спрямованих працях другої половини XVII – XVIII ст., а також розвивалася в пізніші часи дослідниками спадщини просвітників, зокрема в роботах В. Бурлачука, Л. Ваховського, Н. Дічек, М. Захарченка, О. Зелінської, М. Кашуби, М. Лебедева, М. Марковського, С. Машенка, В. Микитася, М. Молчанова, Г. Панчук, І. Соломахи, Н. Сумцова, О. Сухомлинської, В. Тригубенка, В. Шевчука та ін.

Для вивчення філософсько-педагогічних поглядів професорів Києво-Могилянської академії важливе значення мають праці М. Возняка, В. Данилевського, Н. Дічек, І. Захари, Н. Калініченко, М. Кашуби, Р. Лужного, В. Любашенко, В. Маньківського, О. Маяковської, Д. Наливайка, В. Нічик, А. Панібратцева, П. Пелеха, Н. Попова, Л. Посохової, З. Хижняк, М. Сухомлинова, М. Ярмаченка, в яких не лише розкрито зміст їхніх поглядів, а й окреслюються трансформації, яких вони зазнавали протягом функціонування цього вищого навчального закладу.

Роль друкарень і бібліотек як центрів поширення педагогічної думки у XVII – XVIII ст.

висвітлено у працях Т. Голубєва, А. Лазаревського, Е. Мединського, І. Огієнка, О. Субтельного, З. Хижняк, В. Шевчука та ін.

Основні напрями розвитку освіти як утілення провідних педагогічних ідей другої половини XVII – XVIII ст. розкрито в дослідженнях О. Водолажченка, П. Жолтовського, А. Лебедєва, В. Литвинова, Ф. Лубяновського, Є. Мединського, Л. Овчарик, В. Пархоменка, Л. Посохової, С. Сірополка, Хв. Тітова, О. Травкіної ін.

Змісту та реконструкції поглядів таких визначних представників філософсько-педагогічної думки минулого, як І. Гізель, Я. Козельський, Г. Кониський, Ф. Прокопович, Г. Сковорода присвятили свої наукові розвідки Д. Багалій, Л. Брагіна, С. Брашловський, П. Гагаєв, В. Горський, А. Доброклонський, М. Кашуба, Ю. Коган, Г. Костюк, В. Кремень, В. Литвинов, О. Любар, Л. Махновець, Б. Мітюров, А. Морозов, Л. Ніколенко, В. Нічик, І. Образцов, В. Перетц, А. Піскунов, О. Піпін, М. Попович, В. Роменець, С. Сисоєва, О. Ткачук, В. Тригубенко, Д. Чижевський, І. Чистович тощо.

Отже, історіографічний аналіз наукових джерел дозволяє стверджувати про те, що витоки дослідження проблеми розвитку педагогічної думки в Україні сягають ще XIX ст., проте і сьогодні вона ще недостатньо розроблена. Все ще бракує цілісного уявлення про особливості української педагогічної думки другої половини XVII – XVIII ст., яке базувалося б на об'єктивних підходах до її історико-педагогічного осмислення.

Вивчення наукових праць дозволило виявити *суперечності* між: необхідністю сучасної педагогічної оцінки праць просвітників і наукових розвідок, у яких здійснено аналіз педагогічних ідей мислителів другої половини XVII – XVIII століття, у яких не домінували б ідеологічні догми і політичний підтекст та недостатністю таких досліджень; зростанням інтересу науковців до антрополого-гуманістичної проблематики у контексті сучасних модернізаційних та реформаційних процесів в освітній діяльності України та необхідністю нового прочитання, переосмислення і долучення до надбань вітчизняної науки педагогічних поглядів просвітників досліджуваного періоду на процес навчання і виховання людини.

Недостатнє вивчення української педагогічної думки другої половини XVII – XVIII ст., потреба в цілісному дослідженні цього феномену, переосмисленні філософсько-педагогічних концепцій просвітників українського бароко й зумовило вибір теми дисертаційної роботи **„Розвиток української педагогічної думки другої половини XVII – XVIII століття крізь призму вітчизняних досліджень”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано відповідно до основних напрямів і завдань фундаментальних досліджень Науково-дослідного центру педагогічного краєзнавства подвійного підпорядкування (НАПН України та МОН України) при Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини, наукової лабораторії „В. О. Сухомлинський і школа XXI століття”, діяльність якої координується НАПН України, а також вона є складовою наукової теми кафедри соціальної педагогіки, соціальної роботи та історії педагогіки „Актуальні проблеми історико-педагогічного знання” (державний реєстраційний № 0111U009198).

Тему дослідження затверджено на засіданні вченої ради Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 3 від 28. 10. 2003 р.) та узгоджено в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 2 від 24. 02. 2004 р.).

Об'єкт дослідження – розвиток української філософської думки другої половини XVII – XVIII ст. у наукових розвідках XIX – початку XXI століття.

Предмет дослідження – особливості й тенденції розвитку педагогічної думки у період українського бароко у контексті вітчизняних досліджень.

Мета дослідження – визначити особливості й тенденції розвитку української педагогічної думки другої половини XVII – XVIII століття як окремого специфічного процесу крізь призму вітчизняних досліджень.

Завдання дослідження:

1. Обґрунтувати теоретико-методологічні засади дослідження.
2. Схарактеризувати стан розробленості проблеми, виокремити етапи становлення та розвитку української педагогічної думки другої половини XVII – XVIII століття на основі аналізу історико-педагогічних, культурологічних, філософських досліджень вітчизняних та зарубіжних учених у діахронному вимірі.
3. Визначити тенденції культурно-освітніх процесів другої половини XVII століття.
4. Виявити погляди науковців на особливості боротьби українських мислителів за православну педагогічну думку в другій половині XVII століття.
5. Розкрити натуралістичну парадигму української педагогічної думки у першій половині XVIII століття.
6. Узагальнити погляди науковців на ідеї українських просвітників другої половини XVIII ст. на

людину як вінець Божого творіння (щодо людини як природного ества).

7. Простежити вплив ідей просвітництва та романтизму на подальший розвиток педагогіки Нового часу.

Концептуальні засади дослідження. В основу дослідження покладено культурно-антропологічний та цивілізаційний підходи до вивчення розвитку української педагогічної думки другої половини XVII – XVIII століття як складного і суперечливого неперервного процесу, що відбувався під впливом глобальних культурно-освітніх явищ, коли педагогічна думка виокремлювалася з філософсько-богословської під впливом західноєвропейських педагогічних ідей. Визначальними у роботі є положення, які забезпечують всебічне дослідження розвитку української педагогічної думки, зокрема:

- Розвиток педагогічної думки другої половини XVII – XVIII століття в Україні крізь призму вітчизняних досліджень може виступати предметом цілісного історико-педагогічного дослідження.

- Педагогічна думка – поняття духовної сфери, складовими якої є філософія, релігія, ідеологія, мораль, етика, освіта, науково-педагогічні знання; вона завжди персоніфікована і несе у собі відбиток поглядів, вірувань, переконань автора.

- Українська педагогічна думка другої половини XVII – XVIII століття є складною, динамічною системою, для вивчення якої необхідно сукупність методологічних підходів, які забезпечать визначення сутності цього явища та проектування його подальшого розвитку.

- Антрополого-гуманістична концепція людини у спадку педагогів-мислителів України періоду українського бароко сформувалася під впливом гуманістичних західноєвропейських ідей епохи Відродження та реформації й відображала занепад феодалізму та зародження капіталістичних суспільних відносин.

- Натуралістична парадигма розвитку української педагогічної думки у другій половині XVII – XVIII ст. засвідчувала віру в людський розум, відхід від християнського містицизму, звернення до цінностей ученості, визнання за людиною права на безмежні можливості самоствердження та самореалізації тощо.

- Антрополого-гуманістичні ідеї педагогіки другої половини XVII – XVIII століття в Україні базувалися на концептуальних положеннях загальнолюдських цінностей, особливостях світобачення і світосприймання людини, співвідношенні людини і Бога.

- Видавнича, методична, наукова діяльність педагогів-мислителів другої половини XVII – XVIII століття в Україні забезпечувала поширення педагогічних ідей серед народу, сприяла педагогізації свідомості населення країни, розвитку друкарень та бібліотек.

- Педагогічна й богословсько-просвітницька діяльність педагогів-мислителів періоду козацької доби заклала основи розвитку сучасної української педагогічної думки.

- Педагогічній думці властива закономірність – вона або випереджає розвиток освіти, або не встигає за ним, їх шляхи збігаються або розходяться в історичному процесі.

- Розвиток української педагогічної думки здійснювався через взаємозбагачення культур тих держав, яким належали землі теперішньої України.

- В основу дослідження покладено обґрунтовані нами етапи становлення української педагогічної думки у другій половині XVII – XVIII ст., що забезпечило її розгортання в логіко-проблемній послідовності.

- На кожному з етапів розвитку вітчизняна педагогічна думка залежала від геополітичних, внутрішніх соціально-політичних та культурно-освітніх чинників, державної освітньої політики, стану шкільної системи освіти в їх єдності, розвитку друкарень та бібліотек, а також від особистостей, які продукували педагогічні погляди та ідеї, запровадження української мови викладання як основоположної складової української цивілізації, а пізніше її заборона політикою магнатської Польщі та Російської імперії. Етапи розвитку української педагогічної думки дозволили встановити наступність і взаємозв'язок, характер і змістовність педагогічних поглядів, виявити та систематизувати науково-педагогічну термінологію.

Інструментом дослідження розвитку вітчизняної педагогічної думки другої половини XVII – XVIII ст. стала розроблена логіко-структурна модель, що охоплює такі взаємопов'язані між собою наукові складові: етапи розвитку педагогічної думки, причини (суспільно-політичні, культурно-освітні), цілі, принципи, характерні ознаки, категорії, провідні моральні цінності, результати і наслідки її розвитку. Використання такої моделі забезпечило динаміку і повноту розкриття проблеми.

Важливим чинником розвитку української педагогічної думки стала система критеріїв (науковості, доступності, демократичності освіти, її зв'язку з культурою, рівень і характер ідеологічної спрямованості освіти, характер зв'язку між освітою і релігією), на основі яких окреслено етапи її

становлення у другій половині XVII – XVIII ст.

Методологічну основу дослідження забезпечило сукупність *підходів*: *історіографічний*, що дозволив з'ясувати стан розробленості проблеми в історико-педагогічній ретроспективі; *системний*, який дав змогу простежити розвиток української педагогічної думки другої половини XVII – XVIII ст. як неперервний процес, пов'язаний з діяльністю освітніх навчальних закладів, встановити її спрямованість (освітньо-гуманістична, вивільнення розуму від віри, розмежування науки і релігії) у єдності із суспільно-освітніми змінами, визначити джерела, фактори та умови її становлення і розвитку в теоретичному і практичному вимірах; *проблемно-хронологічний* – розвиток української педагогічної думки допоміг розглянути у просторово-часовому вимірі, пов'язаному з історією українського народу, встановити етапи її розвитку в досліджуваній період; *нарративний* – уможливив здійснення ціннісної інтерпретації досліджуваних реалій, виявлення нерозривності педагогічної думки з ідеями тогочасних діячів щодо проблем пізнання, навчання і виховання, ролі освіти у формуванні та розвитку особистості як активного суб'єкта самовдосконалення; *культурно-антропологічний*, завдяки якому розглянуто розвиток педагогічної думки крізь призму культурно-освітніх процесів, які відбувалися на той час в Україні та виокремити її антрополого-гуманістичні складові (возвеличення людини, визнання її цінності, гідності, осягнення її сутності, визначення її місця у Всесвіті, ставлення її до Бога і природи); *цивілізаційний* – забезпечив дослідження розвитку української педагогічної думки в контексті європейської цивілізації, яка зазнала різноманітних впливів освітньо-культурних процесів самобутніх цивілізацій (російської, польської, австрійської тощо); *герменевтичний* – допоміг інтерпретувати та зрозуміти змістовий і смисловий аспекти творів богословів-просвітників досліджуваного періоду; *критеріально-комплексний* – забезпечив визначення системи критеріїв (науковості, доступності, демократичності освіти, зв'язку освіти з національною культурою, рівень і характер ідеологічної спрямованості освіти, характер зв'язку між освітою і релігією) для аналізу розвитку педагогічної думки досліджуваного періоду.

Вищеназвані підходи ґрунтуються на загальнонаукових гносеологічних *принципах*: історизму, об'єктивізму, поєднання логічного та історичного, системності.

Усю сукупність науково обґрунтованих знань з досліджуваної проблеми осягнуто завдяки *науково-джерелознавчій критиці*, відповідно до якої використано джерелознавчий аналіз і джерелознавчий синтез архівних, рукописних та опублікованих джерел (у тому числі й стародруків).

Теоретичну основу дослідження становлять: філософські концепції українських учених щодо трансформування освітніх систем (В. Андрущенко, В. Горський, І. Зязюн, М. Кашуба, В. Кремень, В. Лутай, В. Нічик, В. Огнев'юк, О. Пашук, І. Паславський, З. Хижняк та ін.); концептуальні положення методології сучасної історико-педагогічної науки українських учених (О. Адаменко, Л. Березівська, А. Бойко, Віт. Бондар, Л. Ваховський, Л. Вовк, Н. Гупан, Н. Дем'яненко, Н. Дічек, М. Євтух, Т. Завгородня, І. Зайченко, С. Золотухіна, В. Курило, В. Майборода, Н. Побірченко, О. Сухомлинська, М. Ярмаченко тощо) і російських (В. Безрогов, М. Богуславський, О. Джуринський, В. Краєвський та ін.); загальнопедагогічні підходи до аналізу й вивчення модернізаційних процесів у галузі освіти і науки, зокрема українських (Вол. Бондар, І. Бех, Н. Бібік, І. Зязюн, В. Кремень, В. Кузь, В. Луговий, Н. Ничкало та ін.) і зарубіжних учених (Р. Бозієв, С. Іванова, Т. Буторина, Е. Днепров, О. Кошелева, Р. Шакіров та ін.).

Для розв'язання визначених завдань у ході дослідження використано комплекс взаємопов'язаних **методів**, зокрема: *загальнонаукові* – історико-педагогічний аналіз, синтез, узагальнення, ретроспективний, хронологічний стали основою обґрунтування розвитку української педагогічної думки у досліджуваній період; *історико-педагогічні* – генетичний уможливив здійснити структуризацію вітчизняної філософсько-педагогічної літератури, аналіз соціально-педагогічних та ідеологічних умов зародження гуманістичних тенденцій в Україні, простежити досліджуване явище загалом, а також його складові у просторі та часі; конструктивно-генетичний дав змогу виокремити етапи становлення та розвитку української педагогічної думки другої половини XVII – XVIII ст. крізь призму вітчизняних досліджень; історико-структурний сприяв розробці структури дослідження; порівняльно-історичний допоміг здійснити аналіз філософської, психолого-педагогічної літератури, періодичних видань, сприяв окресленню вектора дослідження, визначенню його етапів, формулюванню завдань; структурно-порівняльний аналіз дав змогу простежити генезу педагогічної думки в Україні у другій половині XVII – XVIII ст. крізь призму вітчизняних досліджень, світоглядних цінностей, ідеалів людини, які сповідували просвітники цього історичного періоду; термінологічний аналіз спеціальної літератури забезпечив визначення окремих термінів відповідно до предмета дослідження в педагогічному аспекті, герменевтичний допоміг здійснити аналіз праць просвітників другої половини XVII – XVIII ст. та визначити їх педагогічну спрямованість.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють другу половину XVII – XVIII століття. Згідно з періодизацією педагогічної думки в Україні, розробленою О. Сухомлинською, цей період вважається третім періодом, характерною особливістю якого є розвиток педагогічної думки у контексті

українського бароко або козацької доби.

Нижня межа – друга половина XVII століття – характеризується ознаками порубіжжя, коли створюються власні теоретичні концепції розвитку людини на гуманістичних засадах, під впливом західноєвропейських ідей епохи Відродження, романтизму і раннього просвітництва. Такий вибір зумовлений ще й виокремленням педагогічної науки з інших гуманітарних наук у кінці XVII ст. Саме з цього часу почали „систематизувати й класифікувати педагогічні явища і факти”.

Вибір *верхньої межі* – кінець XVIII ст. – зумовлений змінами поглядів просвітників на людину (як духовного і тілесного феномена), особливості пізнавальної діяльності, визначення її місця у Всесвіті, а також розвитком натуралістичної парадигми (вивчення творчих здібностей, відчуттів, логіки), піднесенням духовності людини, єднання її з Богом, проникнення у її внутрішній світ; стали важливими морально-ціннісні орієнтири педагогічної думки та доброчинності – природні і набуті, розуміння самопізнання як самовизначення та самовдосконалення; відтоком українських учених, просвітників до Росії, де вони займали провідні місця в державних, світських і релігійних установах, втілювали свої педагогічні ідеї у життя і приносили славу Російській імперії. У зв'язку з цим зникає яскраво виражена українська специфіка педагогічної думки, припиняється її своєрідність і переводиться на російські ідеологеми, парадигми.

Територіальні межі дослідження охоплюють території, які належать українській державі та відповідають історико-географічним назвам територіального поділу України періоду другої половини XVII – XVIII ст.: *Правобережна Україна (Правобережжя)* та частина українських земель, що за Андрусівським перемир'ям 1667 р. відійшла до Речі Посполитої, охоплювала території сучасних областей: Київської, Черкаської, Кіровоградської, Житомирської, Вінницької, Хмельницької, Рівненської і Волинської; у 1793 році Правобережна Україна разом з іншими українськими землями відійшла до складу Росії; *Слобідська Україна (Слобожанщина)* – історична область у складі Російської держави, територія якої охоплювала сучасну Харківську, частину Сумської, Донецької, Луганської областей, а також частину Курської, Білгородської і Воронежської областей сучасної Російської Федерації. У дослідженні будемо розглядати лише ту частину Слобожанщини, яка належить території сучасної України. У 1765 році Слобідська Україна ввійшла до Слобідсько-Української губернії Росії; адміністративний центр Слобідсько-Української губернії містився у Харкові. Складалася з Ізюмської, Охтирської, Острогозької, Сумської, Харківської провінцій. У 1780 р. її було ліквідовано, крім Острогозької провінції, яка ввійшла до Харківського намісництва; *Лівобережна Україна* (Гетьманщина, в офіційних документах – Мала Росія, Малоросія), до якої належали території сучасних Чернігівської, Полтавської і частини Сумської, Київської, Черкаської областей, що за Андрусівським перемир'ям 1667 р. були приєднані до Росії, але, починаючи з другої половини XVII і до кінця XVIII ст., користувалися автономією. Після входження Правобережної України до складу Росії у 1793 р. назви Лівобережна Україна та Правобережна Україна стали суто географічними поняттями; *Наддніпрянська Україна* (Наддніпрянина) – території Правобережної та Лівобережної України; *Галичина* (Галіція) охоплювала частину західноукраїнських і польських земель. Ця територія з кінця XVIII ст. перебувала під владою монархії Габсбургів; Галичина обіймала території сучасних Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської, а до 1848 р. – Чернівецької областей. У 1349 – 1772 рр. Східна Галичина перебувала під владою Польщі, у 1772 – 1918 рр. – Австрії. У 1772 р. Відповідно до першого польського переділу, за винятком двох округів (Тернопільського і Скалатського), Галіція відійшла до Австрії.

Джерельна база. У ході дослідження опрацьовано фонди: *наукових бібліотек* – Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського – відділ рукописів (фонди №№ III, IV, VIII, XXII, XXX, XXXIII, 80, 81, 85, 86, 154, 155, 204, 208, 225, 243, 285, 299, 338); відділ стародруків та рідкісних видань (стародруки та праці громадянського шрифту Лазаря Барановича, Андрія Болотова, Іоанікія Галатовського, Інокентія Гізеля, Іоанна Дамаскіна, Мануїла Козачинського, Якова Козельського, Георгія Кониського, Леонтія Магницького, Іоанна Максимовича (Іоанн Тобольський), Сімеона Полоцького, Феофана Прокоповича, Антонія Радивиловського, Дмитрія Ростовського (Данила Туптала), Мелентія Смотрицького, Кирила Ставровецького (Транквілліон), Василя Татилуєва, Стефана Яворського, навчально-виховні книги – букварі, переклади творів і підручників Яковом Козельським, Євангеліє навчальне, Іфіка ієрополітика или Філософія нравоучительная..., Лексикони, Полуустави); монографії, наукові розвідки, дисертаційні роботи в бібліотеках Російської Федерації – Російської державної бібліотеки імені В. І. Леніна та Державної науково-педагогічної бібліотеки імені К. Д. Ушинського (м. Москва); відділ стародруків та рукописів Наукової бібліотеки Польської Академії наук (Польща – м. Познань, м. Курнік) – стародруки праць Феофана Прокоповича, повторний лист до Превелебних Отців Єзуїтів Львівського Колегіуму з роздумами над Скриптом про утворення Львівської Академії ними свіжовиданим у 1761 році; Познанського університету (Польща) – праці С. Кота, Л. Курдибахи, С. Можджена, Л. Фінкеля, С. Сташинського тощо; Колегіуму європейського імені Яна Павла II (Польща, м. Гнезно) – Ф. № 370 – праці К. Бартніцкої, Р. Врочинського, Л. Курдибахи,

Ж. Левіцького, С. Літака, С. Можджена, С. Волошина, С. Ольчака, І. Шибяк, ін.; Ф. № 944 – праці Б. Воловик, В. Серчика, ін.; **архівів** – фонди *Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІА України)* – фонди №№ 51, 58, 59, 64, 127, 169, 193, 220, 363, 707, 711, 990, 1709, 1710, 1973, 1975, 1989, 2009, 2052; *Державного архіву Харківської області (Держархів Харківської обл.)* – фонди №№ 9, 267, 579, 761; *Державного архіву Чернігівської області (Держархів Чернігівської обл.)* – фонди №№ 1781, 682; **періодичні видання** – видання XIX – початку XX ст.: „Журнал Министерства народного просвещения” (1834 – 1917), „Труды Киевской духовной Академии” (1860 – 1917), „Черниговские епархиальные известия” (1861 – 1911), „Харьковские епархиальные ведомости” (1867 – 1883), „Киевская старина” (1882 – 1906), „Западно-русская начальная школа” (1906, 1907, 1908 – 1910, 1912 – 1917), „Циркуляр по духовно-учебному ведомству” (1888 – 1914), „Вестник воспитания” (1890 – 1917), „Курские епархиальные ведомости” (1871), „Радянська школа” (1945 – 1991); *сучасні періодичні видання*: „Історико-педагогічний альманах” (2004 – 2012), „Шлях освіти” (1997 – 2012), „Педагогіка і психологія” (1993 – 2012), „Рідна школа” (1991 – 2012), „Педагогіка” (1937 – 2012); **статистичні дані** – публікації, статистичні дані про розвиток освіти, освітніх закладів, опублікованих у рапортах та звітах з інспектування навчальних закладів; **довідково-інформаційна** література з проблеми дослідження.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що *вперше*:

в історико-педагогічній теорії на основі цілісного ретроспективного аналізу праць просвітителів та вітчизняних розвідок їхнього спадку досліджено розвиток української педагогічної думки в другій половині XVII – XVIII ст.;

здійснено періодизацію розвитку української педагогічної думки в досліджуваній період, що включає три етапи: I етап (друга половина XVII ст.); II етап (перша половина XVIII ст.); III етап (друга половина XVIII ст.);

обґрунтовано логіко-структурну модель дослідження розвитку української педагогічної думки у другій половині XVII – XVIII ст., що охоплює такі взаємопов’язані між собою наукові складові: етапи розвитку педагогічної думки, причини (суспільно-політичні, культурно-освітні), цілі, принципи, характерні ознаки, категорії, провідні моральні цінності, результати і наслідки її розвитку;

виявлено особливості української педагогічної думки досліджуваного періоду: вивіщення морально-християнських засад, що ґрунтувалися на гуманістичній православній філософії; розвиток антропоцентризму, етико-гуманістичних тенденцій; зародження кордоцентризму, натуралізму, зміна методів навчання, системи організації навчально-виховного процесу;

визначено тенденції культурно-освітніх процесів як складової педагогічної думки в Україні у другій половині XVII століття та з’ясовано, що у її розвитку простежується два напрями: перший – зорієнтований на зразки грецької культури та освіти, принципи християнської етики, спадщину греко-античного світу та західноєвропейського гуманізму; другий – пов’язаний з педагогічною теорією і практикою слов’янських традицій у тісному поєднанні з досягненнями західноєвропейської педагогіки; незважаючи на різницю у засадничих принципах обох напрямів, прогресивні ідеї західноєвропейської педагогічної думки набували подальшого розвитку на вітчизняному ґрунті;

виявлено погляди науковців на особливості боротьби українських мислителів за православну педагогічну думку у другій половині XVII ст.; окреслено провідні моральні цінності та виокремлено антицинністі; встановлено, що набуває визнання думка про необхідність орієнтування на моральні цінності та подолання антицинністей у процесі навчання і виховання людини;

розкрито натуралістичну парадигму української педагогічної думки в першій половині XVIII ст.; виявлено, що в межах цієї парадигми актуалізуються морально-ціннісні орієнтири педагогічної думки; посилюється розуміння необхідності пізнання людиною своїх можливостей і здатностей; визнається відсутність вроджених моральних якостей; наголошується на тісному зв’язку між моральністю та інтелектом людини;

узагальнено погляди науковців на ідеї українських просвітителів другої половини XVIII ст. на людину як вінець Божого творіння, у яких домінували ідеї виховання внутрішньої, істинної, духовної людини, здатної розібратися у своїх діях і вчинках, думках і почуттях, пізнати свої здібності і схильності та досягти щастя (*Г. Сковорода*); акцентувалося на основних положеннях раціоналістичної філософії і картезіанства, згідно з якими обмежувалася роль Бога у Всесвіті і підносилася роль природи, що впливала на освіту і виховання, гармонізацію почуттів і розуму (*Г. Кониський*), визнавався пріоритет морального виховання над розумовим (*Я. Козельський*);

удосконалено теоретико-методологічні засади дослідження (адаптовано сучасні методологічні підходи - системний, проблемно-хронологічний, наративний, культурно-антропологічний, цивілізаційний, критеріально-комплексний - до вивчення розвитку української педагогічної думки досліджуваного періоду);

подальшого розвитку набули наукові уявлення про педагогічні ідеї просвітителів (Л. Барановича, І. Галятовського, І. Гізеля, М. Козачинського, Я. Козельського, Г. Кониського, І. Кроковського,

П. Лодія, С. Полоцького, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, Є. Славинецького, Д. Ростовського (Туптало), С. Яворського, ін.) досліджуваного періоду, що створювали концептуальні засади для подальшого розвитку української педагогічної думки; лексико-термінологічний аналіз творів просвітників другої половини XVII – XVIII ст. у дослідженнях зарубіжних та українських учених; історіографія проблеми розвитку української педагогічної думки у другій половині XVII – XVIII ст.; аналіз опублікованих і неопублікованих джерел (рукописи, стародруки, листи, анотації, укази, інструкції), що стосуються проблеми дослідження; педагогічну спрямованість творів І. Галятовського.

До наукового обігу введено маловідомі історичні факти, стародруки пов'язані з розвитком української педагогічної думки другої половини XVII – XVIII ст.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що фактичний матеріал, теоретичні положення лягли в основу видрукуваних посібників „Історія української педагогіки: Іоаникій Галятовський” (гриф МОН України), „Антологія педагогічного краєзнавства Черкаського краю” (в співавторстві), використані у процесі розробки лекцій з теми „Розвиток української педагогічної думки в другій половині XVII – кінця XVIII ст.”. Теоретичні результати й висновки дослідження можуть стати підґрунтям для розв'язання наукових і практичних завдань української педагогічної науки, формування національних виховних концепцій, прогностичного визначення освітньої політики.

Узагальнені положення, укладена бібліографія, уточнений список праць персоналій, стародруки (уривки з трактатів просвітників педагогічного спрямування) представлені у додатках окремою книгою, джерельна база можуть бути використані для подальших досліджень з історії педагогіки, історії літератури, історії України, українознавства, а також для розширення та оновлення змісту навчального курсу історії педагогіки; розробки спецкурсів, присвячених розвитку педагогічної думки в Україні у другій половині XVII – XVIII ст. у вищих педагогічних навчальних закладах, у системі перепідготовки педагогічних кадрів, під час написання підручників та посібників з історії педагогіки.

Результати дослідження **впроваджено** в навчальний процес Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (акт про впровадження № 575/03 від 07.12.2013), Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (акт про впровадження № 2922/01 від 11.12.2012), Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (акт про впровадження № 06/21 від 09.01.2013), Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (акт про впровадження № 6 від 03.01.2013), Колегіуму Європейського в м. Гнезно імені Яна Павла II Познанського університету імені Адама Міцкевича (Польща, довідка від 24.10.2008 р.).

Особистий внесок автора в роботах, опублікованих у співавторстві полягає у висвітленні розвитку педагогічної думки і школи на теренах Черкаського краю в період українського бароко (друга половина XVII – XVIII століття) в навчальному посібнику „Антологія педагогічного краєзнавства Черкаського краю”.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження доповідалися на науково-практичних конференціях різного рівня: *міжнародних* – „Науковий потенціал „2004” (Дніпропетровськ, 2004), „Проблема гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти” (Ірпінь, 2005), „Роль едукативного середовища у підготовці вчителя сільської школи” (Умань, 2007), „Проблема дошкільної та початкової освіти у контексті сучасного виміру” (Умань, 2008), „Формування особистості, Людини в закладах освіти” (Черкаси, 2011), „Підготовка педагогів: стратегія, концепції, ідеї” (Плоцьк, Польща, 2005), „Польща – Україна: про минуле заради майбутнього” (Умань, 2008), „Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології” (Київ–Умань, 2008), „Розвиток освітніх систем у глобальному вимірі: тенденції і прогнози” (Умань, 2011), „Підготовка педагогів: стратегія, концепції, ідеї. Під гаслом „Дороги освітні – дороги життєві” (Плоцьк, Польща, 2011), „Академические Ломоносовские чтения”, посвященные 300-летию со дня рождения М.В. Ломоносова (Москва, Росія, 2011), „Сучасні тенденції використання дидактичних ідей Яна Амоса Коменського” (Умань, 2012); „Дитинство і сучасний світ: питання теорії і практики” (Умань, 2012), „Педагогіка і психологія: досягнення та перспективи” (Київ, 2012), „Образование и наука без границ” (Перемишль, Польща, 2012); *всеукраїнських* – „Профільне навчання: історія, теорія, практика” (Вінниця, 2004), „Наука і життя: українські тенденції, інтеграція у світову наукову думку” (Київ, 2005), „В. О. Сухомлинський у діалозі з сучасністю: проблеми свободи і відповідальності у вихованні особистості” (Полтава, 2005), „Теоретико-практичні реалії сучасного виховання дітей та учнівської молоді” (Київ, 2005), „Історико-педагогічні дослідження: методологія, періодизація, методика” (Херсон, 2005), „Буде школа – буде слово – буде держава” (Черкаси, 2006), Педагогічна майстерня „Педагогічне просвітництво в епоху українського бароко” (Умань, 2007), „К. Д. Ушинський: актуальні проблеми української освіти і педагогічної науки” (Чернігів, 2008), „Розвиток порівняльної педагогіки в Україні: стан, проблеми і перспективи” (Умань, 2008), „Християнські цінності в системі підготовки вчителя національної школи: теорія, традиції, практика” (Умань, 2008), „Підготовка майбутніх учителів початкової школи до

професійної діяльності в умовах інноваційного освітнього простору” (Бердянськ, 2009), „Видатні педагоги XIX ст. про виховання „нової людини” (М. Демков, М. Корф, К. Ушинський, М. Пирогов, С. Русова, М. Костомаров, М. Драгоманов та ін.)” (Ніжин, 2009), „Розвиток педагогічної освіти у контексті цивілізаційних змін” (Миколаїв, 2010), „Сучасні технології розвитку професійної майстерності майбутніх учителів” (Умань, 2010), „Радянське минуле в дзеркалі сучасних досліджень з історії педагогіки” (Київ, 2010), „Розвиток вітчизняного та зарубіжного дитячого руху: історія і сучасність” (Умань, 2011), „Актуальні проблеми глибинної психології” (Умань, 2011), „Українська педагогіка 1920-х років – сучасні оцінки і виміри” (Умань, 2012), „Розвиток вітчизняного та зарубіжного дитячого руху: історія і сучасність” (Умань, 2012); *регіональних* – „Компетентний педагог – потреба сьогодення” (Умань, 2012);

Результати дослідження обговорювалися й позитивно оцінені на засіданнях кафедри соціальної педагогіки, соціальної роботи та історії педагогіки, Центру педагогічного краєзнавства подвійного підпорядкування (НАПН України та МОН України), науково-дослідних лабораторіях „Педагогічне краєзнавство Черкащини” та „Василь Сухомлинський і школа ХХІ ст.”.

Публікації. Основні положення й результати дослідження викладено у 48 наукових працях (47 публікацій – одноосібні), з-поміж них 1 – монографія, 2 – навчальні посібники (1 – з грифом МОН України), 25 статей, які відображають основні наукові результати дисертації.

Кандидатську дисертацію на тему „Філософія дитинства у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського” захищено в 2002 р. за спеціальністю 13.00.01 – теорія та історія педагогіки; її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел (762 найменування, з них 34 – іноземними мовами, 148 архівних джерел), додатків на 396 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 891 сторінка, основний текст – 403 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, її зв’язок з науковими програмами й темами, визначено мету, завдання, об’єкт, предмет і методи наукового пошуку, хронологічні й територіальні межі, концептуальні засади, методологічну й теоретичну основу, джерельну базу; розкрито наукову новизну й практичне значення одержаних результатів; наведено відомості про впровадження, апробацію результатів, структуру та обсяг дисертації.

У першому розділі – „**Теоретико-методологічні засади дослідження проблеми розвитку української педагогічної думки**” – обґрунтовано методологічне забезпечення дослідження, здійснено лексико-термінологічний аналіз творів просвітників другої половини XVII – XVIII ст. у дослідженнях зарубіжних та українських учених, окреслено історіографію проблеми дослідження.

Аналіз наукових праць (М. Богуславський, О. Сухомлинська та ін.) засвідчує, що сучасна історія педагогіки – це окрема галузь знань, яка має свій науково-пошуковий простір, об’єкт і предмет дослідження, що зумовлює особливості її методології. Дотримуючись історіографічного підходу, О. Сухомлинська, Н. Гупан визначають історію педагогіки як процес відображення в історико-педагогічній літературі таких складових, як історія школи та освіти; педагогічних персоналій та педагогічної думки.

З огляду на це методологічними засадами дослідження визначено такі підходи: *історіографічний*, що зумовлює необхідність вивчення наукових праць з проблеми становлення і розвитку педагогічної думки на теренах України у другій половині XVII – XVIII ст.; *системний*, що забезпечує виявлення причин, джерел, факторів та умов виникнення і розвитку педагогічної думки у другій половині XVII – XVIII ст. в її теоретичному і практичному вимірах; *проблемно-хронологічний*, що сприяє вивченню і ґрунтовному аналізу розвитку української педагогічної думки в просторово-часовому вимірі, у зв’язку з філософсько-педагогічною проблематикою, історією українського народу; *нарративний*, що передбачає ціннісну інтерпретацію досліджуваних реалій; *культурно-антропологічний*, що дозволяє дослідити розвиток педагогічної думки крізь призму культурно освітніх процесів, які відбувалися на той час в Україні та виокремити її антрополого-гуманістичні складові; *цивілізаційний* – зумовлює розгляд розвитку української педагогічної думки в контексті європейської цивілізації; *герменевтичний*, завдяки якому здійснено аналіз праць просвітників другої половини XVII – XVIII ст.; *критеріально-комплексний*, що забезпечує визначення системи критеріїв.

Для вивчення особливостей розвитку педагогічної думки у другій половині XVII – XVIII ст. застосовувалася сукупність взаємопов’язаних методів дослідження: генетичний, порівняльно-історичний, структурно-порівняльного аналізу, системного аналізу, моделювання.

Крім визначення методологічних підходів і методів дослідження, важливе значення мало встановлення методологічного забезпечення, тобто сукупності знань, необхідних для обґрунтування процесу дослідницької діяльності, її логіки і методів, а також оцінювання якості. З’ясовано, що ці

знання перебувають в ієрархічній підпорядкованості і виступають орієнтирами у процесі дослідження. Встановлення такого забезпечення потребує виокремлення джерел здобуття означених знань. О. Гребенюк та М. Рожков виділяють п'ять джерел знань, які забезпечують дослідження методологічно. До першого джерела належать загальнофілософські положення і категорії, що уможливають розгляд проблеми крізь призму філософських знань. Другим джерелом визначено загальнонаукову методологію, яка забезпечує процедуру дослідження системним, синергетичним (припускає узгодженість частин за єдності цілого) та іншими підходами. До третього джерела відносять знання, одержані в результаті методологічних досліджень у галузі педагогіки. Четвертим джерелом слугують спеціальні наукові теорії, які можуть виступати засобом методологічного забезпечення конкретного дослідження (наприклад, теорії змісту освіти, методів навчання, виховання тощо). П'яте джерело – це результати методологічної рефлексії, роздумів педагога щодо слушності застосованих ним способів наукового пізнання, його логіку.

Враховуючи схарактеризовані джерела знань, основним методологічним інструментарієм дослідження встановлено: методологічні орієнтири аналізу історії вітчизняної педагогіки, розроблені НАПН України, аналізу національного та світового значення української педагогіки, наукових джерел другої половини XVII – XVIII ст. у контексті гуманізму, антропоцентризму та екзистентності, які допомогли досягнути значення української педагогічної думки вказаного періоду; основні положення теорії пізнання, що розглядають питання співвідношення мислення і буття на основі наукової раціональності в конкретно-історичних умовах суспільного життя; синергетичні засади, які дають змогу виявити найрізноманітніші зв'язки між педагогічними теоріями; культурно-антропологічний підхід, згідно з яким історико-педагогічні процеси розглядаються крізь призму людського чинника – розвитку особистості; цивілізаційні засади, за якими розглядається сукупність усіх форм життєдіяльності людини тієї чи іншої цивілізації; критеріально-комплексні засади, які поєднують вимоги діалектики, теорії пізнання, системного, наративного підходів і дають змогу повніше розкрити особливості предмета дослідження, з'ясувати сутність та спрогнозувати його подальший розвиток; принципи історизму, об'єктивності, взаємозв'язку історичного і логічного; останні наукові досягнення педагогічної та філософської думки щодо розуміння сутності освіти і виховання особистості.

Зазначимо, що в наукових джерелах часто поєднуються в одній публікації і розгляд педагогічної думки, і висвітлення життя і діяльності педагогічної персоналії, тобто, поряд з аналізом ідей і концепцій наводяться дані про їхнього творця. Отже, педагогічна персоналія розглядається „в сукупній системі особистісних, соціокультурних та внутрішньонаукових детермінант”. Зважаючи на це, у процесі викладу матеріалів дослідження поєднано характеристики конкретних персоналій із сповідуваними ними ідеями й поглядами, що становили зміст педагогічної думки досліджуваного періоду.

На підставі концептуальних основ дослідження розроблено логіко-структурну модель, як інструмент дослідження розвитку вітчизняної педагогічної думки другої половини XVII – XVIII ст.

Використання моделі дало змогу досягнути динамічності й повною мірою розкрити проблему, виокремити етапи розвитку української педагогічної думки другої половини XVII – XVIII ст.: I етап – друга половина XVII століття – боротьба українських мислителів за православну віру і педагогічну думку; II етап – перша половина XVIII століття – розвиток натуралістичної парадигми вітчизняної педагогічної думки; III етап – друга половина XVIII століття – формування поглядів вітчизняних просвітників на людину як вінець Божого творіння. Виділені етапи забезпечили виклад матеріалу у логіко-проблемній послідовності.

Важливим етапом у дослідженні розвитку української педагогічної думки означеного періоду вважаємо систематизацію педагогічної термінології, оскільки терміни виникають у професійному середовищі й використовуються тільки у спеціальній літературі та побутують у професійному вжитку. Під термінологією розуміємо сукупність термінів, які вживаються в певній науковій галузі для позначення понять, у нашому випадку тих, що пов'язані з педагогічною діяльністю.

З'ясовано, що з розвитком освіти в Україні у другій половині XVII – XVIII ст. відбувалося становлення педагогічної термінології, що насамперед пов'язано з організацією і провадженням навчально-виховного процесу в освітніх закладах, а також із найменуванням суб'єктів цього процесу та потребою у позначенні дидактичних понять (форм, методів, засобів, принципів навчання), керуванням навчальними закладами та здійсненню контролю і нагляду за навчально-виховною діяльністю учнів. Досліджуючи генезу розвитку педагогічних понять у другій половині XVII – XVIII ст., встановлено, що до системи педагогічних термінів, які використовувалися в педагогічній думці України у другій половині XVII – XVIII ст. належать: назви осіб за видом діяльності у педагогічному процесі (особи, які здійснювали педагогічний процес, особи, які навчалися, особи, які керували навчальними закладами, здійснювали нагляд і контроль за педагогічним процесом); назви навчальних закладів; назви понять, пов'язаних з педагогічним процесом (дидактичні процеси та суміжні поняття, форми організації педагогічного процесу). Розкрито змістове наповнення кожного терміну з виокремлених груп.

На основі вивчення історіографічних джерел виявлено, що вітчизняна та зарубіжна література багата на праці, які безпосередньо стосуються предмета нашого дослідження. Вони слугують не тільки вагомим історико-педагогічним та науковим підґрунтям для розкриття особливостей становлення і розвитку педагогічної думки у другій половині XVII – XVIII ст., а й дають змогу, по-перше, виявити ті аспекти, які всебічно вивчено і, які важливо врахувати у процесі сучасних дослідницьких пошуків, а, по-друге, ті, які розглядалися лише побіжно, в контексті вивчення іншої проблематики, та можуть прислужитися для глибшого розкриття обраної нами теми.

Вивчаючи історіографію дослідження, ми спиралися на проблемно-хронологічний та історіографічний підходи, що й визначило логіку аналізу, а відтак і викладу матеріалу.

Виявлено, що в українській історико-педагогічній науці є праці, у яких здійснюється аналіз проблеми людини у філософсько-педагогічних поглядах просвітників минулого. Проте бракує напрацювань, які стосувалися б цілісного дослідження розвитку педагогічної думки у другій половині XVII – XVIII ст., яке ґрунтувалося б на системному вивченні філософсько-богословських текстів та вітчизняних розвідок приурочених цьому періоду.

Серед першоджерел цього періоду особливої уваги заслуговують праці Л. Барановича, І. Галятовського, І. Гізеля, М. Козачинського, Я. Козельського, Г. Кониського, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди та ін. Аналіз їхнього спадку свідчить, що основні й найбільш сутнісні риси антрополого-педагогічних поглядів у філософсько-богословських трактатах зосереджено у вченнях про природу, стан і склад людини, її виховання на основі християнських духовно-моральних цінностей.

Встановлено, що науковий доробок, який тією чи іншою мірою стосується проблеми дослідження, охоплює праці, що виходили друком наприкінці XIX ст., у другій половині XX ст. і на початку XXI ст.

Аналіз історико-педагогічних джерел засвідчує, що дослідники минулого і сучасності вивчають як загальні соціально-політичні, культурологічні, педагогічні процеси, які відбувалися у другій половині XVII – XVIII ст., так і погляди просвітників означеного періоду, історію виникнення та діяльність Києво-Могилянської академії тощо.

Для нашого дослідження становили інтерес матеріали, які у другій половині XIX ст. публікувалися на сторінках журналу „Кіевская старина” (Д. Багалій, Т. Голубев, П. Житецький, Ф. Кудринський, В. Науменко, М. Оглоблін, М. Петров, М. Сумцов, Ф. Терновський та ін.).

Серед праць радянського періоду акцентуємо увагу на „Історії російської педагогіки до Великої жовтневої соціалістичної революції” (1938) Є. Мединського, статтях (Т. Косма, Г. Костюк, Д. Ніколенко, П. Пелех, П. Чамата) в „Нарисах з історії вітчизняної психології (XVII – XVIII ст.)” (1952), у яких подано відомості про загальний характер курсів філософії, що читалися в КМА протягом означеного періоду, „Розвиток педагогічної думки на Україні в XVI – XVII ст.” (1968) Б. Митюрова, „Антологію педагогічної думки Української РСР” (1988); „Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.)” (1991), особливо матеріалах підготовлених Л. Атлантовою, Н. Кавалеровою, Б. Митюровим.

Вагомим здобутком сучасності вважаємо видання „Української педагогіки в персоналіях” (2005). Просвітникам досліджуваного періоду (Л. Барановичу, І. Гізелю, І. Галятовському, М. Козачинському, Я. Козельському, Г. Кониському, І. Кроковському, С. Кулябці, І. Максимовичу, С. Полоцькому, Ф. Прокоповичу, Г. Сковороді, Д. Тупталу (Д. Ростовському), С. Яворському) та розвитку ними педагогічної думки в Україні приурочені праці українських дослідників Н. Дічек, В. Тригубенка, Н. Бугаєнка, Т. Ляпіної. У контексті нашого дослідження заслуговують на увагу й роботи російських учених (В. Безрогова, В. Блінова, Т. Буториної, П. Гагаєва, С. Гончарової, Е. Дніпрова, О. Кошелєвої, Н. Лебедєвої, І. Розена, Е. Чурсіної).

Проаналізовані джерела дозволили констатувати, що найбільш розкритими є питання, які стосуються діяльності різних навчальних закладів, насамперед Києво-Могилянської академії, колегіумів, що функціонували на той час на території України і забезпечували практичну реалізацію основних теоретичних положень педагогічної думки; філософських поглядів професорів Києво-Могилянської академії; розгляду історико-культурних феноменів, серед яких провідне місце належить характеристиці основних ознак епохи бароко; висвітленню змісту і методів навчання; розвитку українського друкарства як засобу поширення педагогічних ідей і поглядів.

У другому розділі – **„Боротьба українських мислителів за православну педагогічну думку у другій половині XVII ст.”** – схарактеризовано культурно-освітні процеси на українських землях як передумову розвитку освіти і педагогічної думки; визначено духовно-християнські й патріотичні виміри людського буття в богословсько-педагогічних працях просвітників; розкрито витоки зародження ідей кордоцентризму в творчому доробку педагогів-мислителів.

Здійснений аналіз культурно-освітніх процесів, які відбувалися в Україні у другій половині XVII ст. і набули відображення в педагогічній думці того часу, дав змогу виявити такі характерні їх тенденції: становлення друкарень та бібліотек при монастирях як культурно-освітніх осередках

сприяло поширенню педагогічних поглядів, зокрема тих, що стосувалися визнання необхідності запровадження освіти, визначення її змісту, форм і методів реалізації; зростання економічного розвитку українських земель, наслідком чого стало піднесення ролі освіченості; розширення мережі шкіл за рахунок виникнення нових типів (братські школи, козацькі, січові); організація та реалізація навчально-виховного процесу на засадах класно-урочної системи, зміцнення в його змісті світських першопочатків, яке спричинене проникненням в Україну гуманістичних і реформаторських ідей (демократизація освіти, визнання природної рівності людей; заперечення церковної монополії у галузі духовної культури та освіти населення).

З'ясовано, що у другій половині XVII ст. у педагогічній думці України домінували ідеї, спрямовані на використання у навчанні і вихованні молодого покоління морально-християнських засад, в основі яких лежала гуманістична філософія, притаманна європейській педагогічній думці. У центрі уваги проповідників перебувають такі категорії, як моральність, духовність, патріотизм, совість, гуманізм, освіченість, свобода вибору, повага до людської гідності, самоцінність особистості.

Встановлено, що ідеї духовно-морального виміру людського буття зорієнтовані на формування побожної особистості шляхом синтезу основоположних ідей української релігійної педагогіки з європейською педагогічною думкою (гармонійне поєднання душі і тіла, погляд на людину як активного творця власної долі, що володіє свободою вибору між добром і злом, доброчесністю і гріховністю, повага до гідності людини, визнання її самоцінності). Визнання набуває думка, що формування в особистості високих якостей – доброти, милосердя, людяності, мужності – залежить не лише від Божої волі, а й від виховання, яке має здійснюватися за допомогою проповідей (казань), катехізисних бесід, диспутів. Сутність патріотичного виміру розумілася як любов до Батьківщини, свого народу, традицій, відхід від церковної трафаретності й заміна її реалістичним сприйняттям людини з огляду на її позитивні й негативні якості в історичній ретроспективі. Серед основних форм і методів патріотичного виховання найбільш визнаними були проповіді, побудовані на історичних матеріалах; книги та поезії героїчного змісту; моральні драми; патріотичний гурток; важливим джерелом патріотичного змісту вважалися „козацькі літописи”, в яких відображалися реальні події з недалекого історичного минулого України.

Характерною ознакою української філософії другої половини XVII ст. був „кордоцентризм”, виникнення якого зумовлювалося пошуками можливостей досягти „вищого” через звернення до „внутрішнього”, до „душі”, до „серця” – сутісної, глибинної таїни людини, за допомогою якої вона здатна пізнати і зрозуміти навколишній світ. Визнається здатність душі, яка виступає щодо тіла діючою причиною, пізнавати і керувати вчинками людини. Заперечується пасивна покора, фатальність долі. Натомість, підноситься активність людини, що сприяє прояву розуму, твердості духу, оптимізму, допомагає їй розрізняти основні моральні категорії і тлумачити Божі приписи, знаходити шляхи для самовдосконалення.

Виявлено, що основними категоріями, на яких зосереджували увагу послідовники кордоцентризму, були совість, воля, розум, інтелект, з належною сформованістю яких пов'язувався не лише нормальний розвиток людини, а й її здатність керувати своєю поведінкою, своїми діями.

У третьому розділі – **„Натуралістична парадигма розвитку української педагогічної думки у першій половині XVIII ст.”** – розкрито становлення педагогічної думки у перших середніх і вищих навчальних закладах на українських землях, висвітлено розвиток і виховання людини крізь призму натуралістичних ідей, встановлено внесок Феофана Прокоповича у розвиток української педагогічної думки, визначено морально-ціннісні орієнтири у творчому доробку українських просвітителів.

У процесі дослідження виявлено, що притаманній педагогічній думці початку XVIII ст. настановлення на поширення освіти набули втілення в активній діяльності друкарень, створенні колегіумів як загальноосвітніх і всестанових закладів. У змісті філософських курсів, що викладалися в колегіумах, пріоритетними були проблеми духовних цінностей античного світу, велика увага надавалася гуманістичним ідеям самопізнання особистості. Методика викладання базувалася на перевазі практичних навиків над теоретичними знаннями.

Встановлено, що першим вищим навчальним закладом православної орієнтації у Лівобережній Україні на початку XVIII ст. стає Києво-Могилянська академія, яка своїм внутрішнім розпорядком наслідувала структуру західноєвропейських гімназій академічного типу. Серед виховних принципів академії провідним був принцип вільної волі й рівних можливостей усіх людей, проте особистість ще не розглядалася як основа філософської системи.

З'ясовано, що у роки функціонування Києво-Могилянської академії в ній усталилися два провідні напрями, що і визначило розвиток педагогічної думки першої половини XVIII ст. Перший напрям – *науково-освітній* – акцентував увагу на ідеях логіки і натурфілософії, які не були традиційними для поглядів науковців попереднього періоду. Основна увага представників цього напрямку зосереджується на осягненні природи, суспільства і способах їх раціонального пізнання. Другий напрям – *етико-антропософський* – пов'язаний із символічним та інтуїтивним способом

сприйняття світу, концентрацією на внутрішньому світі людини, піднесенні її духовності, єднанні з Богом, тобто на проникненні у внутрішній світ людини, необхідності посилення її духовного потенціалу та активності. Перевага надається підсвідомому і позараціональному. Цей напрям за своїми засадничими положеннями більшою мірою наближався до східної позиції, будучи суголосним реформаторській містиці, зокрема, німецькій, чеській, польській.

Доведено, що Києво-Могилянська академія тривалий час була єдиним православним вищим навчальним закладом Східної Європи, відігравала роль науково-культурного осередку. За своїм духом і внутрішнім розпорядком цей заклад був православною вищою школою, яка ширила педагогічну думку, збагачуючи її передовими ідеями і відкриттями західноєвропейської науки. Тут сформувався один з центрів філософської думки (І. Гізель, Й. Кроковський, М. Козачинський, Г. Кониський, Ф. Прокопович, Г. Сковорода та ін.), склалася літературна й поетична школи (К. Сакович, Л. Баранович, Д. Ростовський, Ф. Прокопович, М. Довгалецький та ін.), розроблялася теорія українського поетичного мистецтва (Ф. Прокопович, М. Довгалецький, Г. Кониський та ін.).

Виявлено, що на початку XVIII ст. українська педагогічна думка збагачується знаннями про природу, вільними від теологічних умовисновків, які одержали назву натурфілософії. Спільними для послідовників цього напрямку є: віра в людський розум, певний відхід від християнського містицизму і звернення до цінностей ученості. Стверджується необхідність опертя у вихованні на чітко визначену мету, досягнення якої має передбачати використання відповідних засобів. Наголошується на тісному взаємозв'язку між загальним розвитком особистості та розумовими процесами, які дають їй змогу краще пізнавати навколишній світ. Основне завдання освіти послідовники натурфілософії бачать у формуванні в дитини потягу до доброчесності і відрази до пороків. У цьому вченні простежується розвиток основних ідей філософії Просвітництва, насамперед залежність моральності людини від її розуму.

Натурфілософія, побудована на відірваних від практики умовиводах, відволікала людину від втручання у природу і використання її у власних цілях. Цим самим натурфілософи стверджували споглядальну роль людини у її відносинах з природою й акцентували на важливості пізнання і розуміння довкілля шляхом встановлення зв'язків, що існують у природному світі й зумовлюють як самі явища, так і їхню зміну.

З'ясовано, що серед просвітників першої половини XVIII ст., практична і творча діяльність яких мала вагомий вплив на формування педагогічної думки, вирізняється Ф. Прокопович. Будучи високоєрудованою особистістю, він не тільки намагався донести своє бачення людини, її навчання та виховання до широкого загалу українського суспільства, а й зробив помітний практичний внесок у розвиток освітнього процесу на засадах всестановості і гуманізму.

Гуманіст і просвітник Ф. Прокопович високо цінував пізнавальні можливості людини, вінцем наукового пізнання вважав розум, тісно пов'язуючи успішний суспільний розвиток з поширенням освіти. Мислитель наголошував на необхідності поєднання світської та релігійної освіти, встановленні міжпредметних зв'язків, створенні системи освіти, яка охоплювала б початкову, середню і вищу школу, дотриманні у навчанні принципів наочності, доступності, свідомості, систематичності. Велику увагу приділяв якостям учителя і наставника, наявність яких може забезпечити ефективність навчально-виховного процесу, розробляв приписи організації внутрішнього розпорядку школи, в якому помітне місце відводив чергуванню розумової роботи учнів з ігровою діяльністю, вправлінням у діалоговому мистецтві, різними святковими заходами. Вагомим є внесок Ф. Прокоповича у формулювання вимог до написання навчальної літератури та їх реалізації у підготовлених ним працях практичної спрямованості.

Встановлено, що морально-ціннісні орієнтири педагогічної думки першої половини XVIII ст. спрямовувалися на розуміння людини, розкриття її сутності через здійснювані нею вчинки і поведінку. Науковий доробок просвітників першої половини XVIII ст. (М. Козачинського, С. Кулябки, Ф. Прокоповича, І. Кроковського) містить міркування про праведну поведінку, моральні ідеали, зразки існування людини у світі. В основу правил поведінки покладено принципи християнської етики, право людини на вияв своєї індивідуальності, але за умов, що цей вияв не завдає шкоди іншим. Важлива роль відводиться характеристиці доброчесностей, наявність яких розглядається як свідчення моральної вихованості особистості, й окресленню протилежних їм вад як свідчення аморальності. Наголошуючи на ролі Бога як рушія людської волі, просвітники водночас заперечували вродженість моральних якостей, стверджуючи, що набути їх людина може лише в процесі спеціальним чином організованого виховання, адже існує тісний взаємозв'язок між моральною дією і мотивом, що викликає її до життя, моральністю і розвитком інтелекту.

У четвертому розділі – „Українські просвітники про людину як вінець Божого творіння (друга половина XVIII ст.)” – висвітлено бароково-кордоцентричну спрямованість педагогічних поглядів Григорія Сковороди, розкрито раціоналізм та картезіанство у педагогічній спадщині Георгія Кониського, схарактеризовано курс етики Якова Козельського як видатної пам'ятки української

педагогічної думки, показано вплив української педагогічної думки досліджуваного періоду на подальший розвиток педагогіки Нового часу.

У процесі дослідження встановлено, що Г.Сковорода був прихильником гуманістичного виховання, мета якого – сформувати освічену людину, здатну мислити і діяти; у центрі його вчення постає проблема людини та її щастя. Людина у концепції Г.Сковороди виступала не як суспільна істота, а як внутрішня, істинна, духовна людина. На пошук такої людини в кожному індивіді й спрямована його кордоцентрична філософія – філософія „серця”.

Великої уваги Г.Сковорода надавав самопізнанню людини. Сенс людського життя бачився мислителем у тому, щоб знайти в собі „істинну людину”, розібратися у своїх діях і вчинках, думках і почуттях, пізнати свої здібності і схильності. Ці ідеї тісно пов’язані з ученням Г.Сковороди про „споріднену працю”, яка здійснюється за внутрішнім покликом людини, відповідає її справжній природі. Тільки знайшовши свою „споріднену працю”, людина може досягти щастя.

Виявлено, що вагомий вплив на концепцію людини у вченні Г.Сковороди справила священна книга християнства – Біблія. Пізнати смисл Біблії, ввійти в її символічний світ для Г.Сковороди означало знайти радість і блаженство. Інший шлях, який був нібито доповненням до пізнання Біблії, мислитель накреслив для людини у самопізнанні, у розкритті й розумінні людиною свого призначення, свого місця в реальному світі.

Як засвідчують твори Г.Сковороди, він відійшов від розуміння філософії як науки і започаткував в українській духовній культурі нову форму осмислення світу, природи, людини. У нього форма осягнення Всесвіту – це осягнення його серцем, почуттями, пізнання його невидимої природи, яка є вічною, яка все пронизує й утримує. Мета людського життя, на його думку, досягнути щастя, душевного і сердечного спокою. Філософська позиція Г.Сковороди – це значною мірою реакція на ту ситуацію, що склалася в державі у другій половині XVIII століття. Його творчість є вершиною розв’язання проблеми людини в українській філософії. Уся система педагогічних принципів Г.Сковороди пройнята ідеєю народності. Цим він продовжував традиції виховання, що склалися в братських школах та Києво-Могилянській академії. Певною мірою він був попередником таких видатних педагогів, як О.Духнович і К.Ушинський, які відстоювали ідею народності школи і виховання.

З’ясовано, що в українській філософсько-педагогічній думці другої половини XVIII ст. посилюється тенденція раціоналізації уявлень, згідно з якими завдання освіти і виховання, крім культивування і репродукування знань, забезпечити гармонізацію почуттів і розуму. Пріоритет надається формуванню раціональної сфери особистості як важливого чинника впорядкування почуттів та емоцій.

У процесі дослідження виявлено, що одним з яскравих представників цієї тенденції був Г.Кониський. Дотримуючись позицій філософії Нового часу, він схиляється до основних положень раціоналістичної філософії й картезіанства, в яких обмежується роль Бога і підноситься роль природи. Висхідним аспектом його гносеології вважається визнання можливості пізнати світ і закони природи. Людина мислиться як частина природи, яка стоїть над усіма створеними Богом речами і втілює у собі весь світ, має можливість пізнати саму себе як частину цього світу.

Мета людського життя бачиться Г.Кониським у досягненні блаженства, яке полягає не в пасивному спогляданні навколишнього світу, а у специфічній діяльності, властивій лише людині. Щоб діяти таким чином, людина повинна усвідомлювати свою волю, свої бажання і мету, якої вона прагне досягти, способи її досягнення. Для цього необхідно звільнити мислення людини від будь-яких авторитетів і насамперед схоластичних. Цим самим стверджувалася прогресивна для того часу думка про те, що моральність індивіда зумовлюється його утилітарними мотивами, ставленням до інших людей, розумінням мети своїх дій як добра для самого себе та інших, що посилювало цінність виховання.

Прагнення пояснити вдосконалення людини з неї самої відображало загальну деїстичну тенденцію філософсько-педагогічної думки другої половини XVIII ст. і свідчило про тяжіння до раціоналізму. Такі погляди відображали суперечливу ситуацію того часу, яка характеризувалася боротьбою нових ідей зі старими, зумовлюючи кризу релігійної ідеології, поширення раціоналізму і матеріалістичних природних наукових досягнень.

Виявлено, що етичним поглядам Я.Козельського властиве визнання соціального середовища як провідного чинника, що визначає поведінку людини. Якщо навколишнє середовище штовхає людину до порочного життя, слід перебудувати його на справедливих засадах, що дасть людині змогу засвоювати і виховувати в собі суто людські властивості. Підноситься роль виховання, основне завдання якого бачиться у вправлянні дітей насамперед у доброчесності. Тобто акцентується на пріоритеті морального виховання над розумовим.

Результат такого виховання виявиться у людині, здатній своєю поведінкою зробити крок до виходу за межі задоволення лише власних інтересів; сама ж особистість розглядається крізь призму

суспільного життя. Я. Козельським сформульовано приписи до тих моральних якостей, які визначають цінність людини, характеризують її доброчесність, сприяють досягненню загального добробуту і загальної справедливості (почуття обов'язку, працьовитість, старанність, наполегливість, великодушність, честь).

Аналіз наукових джерел засвідчив, що просвітники, які діяли протягом другої половини XVII – XVIII ст., щиро dbали про популяризацію освіти серед широкого загалу, виступали за світський характер суспільного життя. У поширенні освіти й наукових знань, ідей добра, справедливості вони бачили єдиний засіб економічного, культурного та соціального розвитку суспільства, цінували людину не за належність до того чи іншого стану, а насамперед за розум, вірили в людину, її велике покликання, вважаючи причиною всіх нещастів невігластво.

З'ясовано, що особливістю педагогічної думки другої половини XVII – XVIII ст. стає поглиблення гуманістичних ідей, що передбачали перенесення головної уваги на людину, світ її почуттів, розгляд співвідношення віри й розуму, свободи волі людини, визначення шляхів досягнення нею щастя у земному житті. Відбувається переорієнтація філософії від Богопізнання до пізнання природи, суспільства, формується нова концепція людини, робляться спроби по-новому осмислити її сутність, можливості й сенс буття. Спостерігається тенденція пошуку способів звільнення людини від будь-яких форм примусу й винайдення шляхів для її самореалізації, що виходять за межі природної необхідності самозбереження. За такого підходу центр виховного процесу переноситься із зовнішнього впливу на внутрішній, пріоритетності набуває не якась система заходів, а сама дитина, її духовний світ.

Встановлено, що ідея піднесення цінності людини, її внутрішньої духовно-моральної сфери дістала своє логічне продовження у XIX ст. у працях таких видатних діячів цього періоду, як М. Пирогов, К. Ушинський, О. Духнович, П. Юркевич. Вчені розкривають положення про тісний взаємозв'язок філософії і педагогіки; проголошують відмову від визнання фатальності природи людини й піднесення ролі виховання у процесі її формування та розвитку; розробляють класифікації почуттів і бажань як духовних властивостей особистості; заперечують вродженість доброчесності та інших моральних якостей, відстоюють думку про важливість їх цілеспрямованого виховання; звеличують „серце”, тісний зв'язок Істини, Краси і Добра.

Представникам педагогіки Нового часу властива й така риса, яка пов'язує їх з мислителями другої половини XVII – XVIII ст., як практичний внесок у розбудову вітчизняної системи освіти. Це, зокрема, набуло вияву у відстоюванні всестановитості освіти, створенні шкіл, написанні та друкуванні підручників і посібників для цих навчальних закладів.

ВИСНОВКИ

Історико-педагогічний аналіз проблеми розвитку української педагогічної думки у другій половині XVII – XVIII ст., що відбувався на тлі складних політичних, соціально-економічних процесів, дозволив зробити такі *висновки*.

1. Теоретико-методологічними засадами дослідження визначено такі підходи: історіографічний, системний, проблемно-хронологічний, наративний, культурно-антропологічний, герменевтичний, критеріально-комплексний, цивілізаційний; загальнонаукові гносеологічні принципи (історизму, об'єктивізму, поєднання логічного та історичного, системності); наукову джерелознавчу критику, яка охоплює джерелознавчий аналіз і джерелознавчий синтез архівних, рукописних та опублікованих джерел (у тому числі і стародруків).

На підставі аналізу праць дослідників спадку просвітників другої половини XVII – XVIII ст. з'ясовано, що кожному історичному етапу розвитку суспільства притаманні свої методи, підходи і принципи дослідження суспільних явищ. В умовах радикальної переоцінки соціокультурних цінностей увага науковців закономірно звертається до переосмислення методологічного інструментарію вивчення історії розвитку вітчизняної педагогічної думки, що спонукає до фундаментальних розробок і коригування дослідницьких програм у галузі гуманітарних наук, у тому числі й історії педагогіки. Тому відтворення історичної дійсності, новий погляд на філософсько-богословсько-педагогічні концепції другої половини XVII – XVIII ст. створюють передумови для застосування нових методів аналізу та прочитання філософсько-богословських текстів з урахуванням метафоричності, символізму і нетрадиційної художньо-образної форми вираження думок і педагогічних поглядів, надають широкі можливості для проєкції закладених у них педагогічних ідей у сучасність.

Використання розробленої логіко-структурної моделі дало змогу досягнути динамічності й повноти розкриття проблеми.

2. Аналіз історико-педагогічних, культурологічних, філософських праць вітчизняних та зарубіжних учених у діяхронному вимірі дозволив з'ясувати стан розробленості проблеми, виокремити етапи становлення та розвитку української педагогічної думки другої половини XVII – XVIII ст. У процесі дослідження встановлено, що наявний на сьогодні науковий доробок, який тією чи іншою мірою стосується проблеми дослідження, охоплює праці, що виходили друком як протягом означеного

періоду, так і в пізніші часи, зокрема, наприкінці XIX ст., у другій половині XX ст. і в теперішній час.

Результати аналізу джерельної бази дозволили констатувати, що найглибше розкрито питання, які стосуються діяльності різних навчальних закладів, насамперед Києво-Могилянської академії, колегіумів, що діяли на той час на території України і забезпечували втілення в практику основних теоретичних положень педагогічної думки; висвітлювали філософські погляди професорів Києво-Могилянської академії; аналізували історико-культурні явища, серед яких провідне місце належить характеристиці основних ознак епохи бароко, висвітленню змісту і методів навчання, розвитку українського друкарства як засобу поширення педагогічних ідей і поглядів.

Виокремлено етапи становлення та розвитку педагогічної думки досліджуваного періоду: *I етап* – друга половина XVII ст. – боротьба українських мислителів за православну віру і педагогічну думку; *II етап* – перша половина XVIII ст. – розвиток натуралістичної парадигми вітчизняної педагогічної думки; *III етап* – друга половина XVIII ст. – формування поглядів вітчизняних просвітників на людину як вінець Божого творіння.

3. Визначено тенденції культурно-освітніх процесів другої половини XVII ст., до яких відносимо: загальне піднесення ролі освіченості в суспільстві; розширення загальної мережі шкіл, насамперед за рахунок виникнення нових типів – крім звичної народної школи (дяківки), виникають братські школи, козацькі, січові, полкові, паланкові освітні навчальні заклади, Києво-Могилянський колегіум; становлення друкарень та бібліотек при монастирях як культурно-освітніх осередках, що сприяли поширенню педагогічних поглядів, зокрема тих, що стосувалися важливості запровадження освіти, визначення її змісту, форм і методів реалізації; запровадження класно-урочної системи, визначення правил внутрішнього розпорядку шкільного життя; посилення впливу гуманістичних ідей просвітників Західної Європи на становлення і розвиток педагогічної думки в Україні.

Встановлено, що у розвитку педагогічної думки другої половини XVII ст. простежується два напрями. Перший було зорієнтовано на зразки грецької культури та освіти, принципи християнської етики, спадщину греко-античного світу та західноєвропейський гуманізм. Другий напрям пов'язаний з педагогічною теорією і практикою слов'янських традицій у тісному поєднанні з досягненнями західноєвропейської педагогіки. Не зважаючи на різницю у засадничих принципах першого і другого напрямку, прогресивні ідеї західноєвропейської педагогічної думки реалізувалися, набуваючи подальшого розвитку.

4. Виявлено погляди науковців на особливості боротьби українських мислителів за православну освіту і вітчизняну педагогічну думку у другій половині XVII ст. З'ясовано, що цей період характеризувався впливом ідей Просвітництва на розвиток духовного і культурного життя; у педагогічній думці домінували морально-християнські засади, в основу яких було покладено гуманістичну православну філософію, релігійно-духовну спрямованість освіти і педагогічної думки, зокрема православної; православна віра використовувалася проти окатоличення, що проявлялося у проповідях, диспутах богословів, поширенні православної освіти тощо; діяльність просвітників цього періоду була зорієнтована на національну самовизначеність, виховання духовності, моральності, гуманізму, вірності інтересам держави, віри церкви; відмова від латинської мови на користь рідної.

Окреслюються провідні моральні цінності – людяність, розумне самообмеження, щирість, відвертість, правдивість, доброта, гармонійне поєднання віри і розуму, самовиховання, самопізнання та аморальні – вбивство, заздрість, гнів, лють, пихатість, зажерливість, жадібність; культивується думка про необхідність формування моральних цінностей та подолання аморальних у навчально-виховному процесі, підноситься роль виховання. Духовність набуває християнського наповнення, трансформуючись у філософське світобачення, визнається думка про те, що духовно-моральне становлення особистості залежить не лише від Божої волі, а насамперед від виховання та самовиховання.

З'ясовано, що крім духовно-моральних настановлень, важливе місце в змісті педагогічної думки тогочасної України посідали ідеї історизму, героїчної особистості, патріотизму, національного самоствердження, національної державної цілісності українського народу, національної свідомості.

Виявлено, що педагогічна думка другої половини XVII ст. позначена освітньо-гуманістичною орієнтацією і намаганнями вивільнити розум з-під сліпої віри, розмежувати науку і богослов'я. Виховання тісно пов'язувалося з тими проблемами філософії, яким притаманне було осмислення людського буття, його вихідних цінностей, ставлення людини до світу, співвідношення свободи і відповідальності.

Встановлено, що визначальною рисою української філософії у цей час стає кордоцентризм, сенс якого полягає у зверненні до „внутрішнього” світу людини, її душі, „серця” як умови єдності духу і природи, глибинної тайни людини, спираючись на яку, вона здатна пізнати і зрозуміти навколишній світ, керувати своїми вчинками. Відбувається переорієнтація від Богопізнання до пізнання природи і людини, усвідомлення самотійної цінності пізнання законів особистісного розвитку.

5. Розкрито натуралістичну парадигму української педагогічної думки у першій половині XVIII ст., яка полягала в зосередженні уваги на осягненні природи, суспільства і засобах їхнього

раціонального пізнання й вивільненні від теологічних умовиводів. Встановлено, що основними ідеями натурфілософії були: віра в людський розум, певний відхід від християнського містицизму і звернення до цінностей ученості. З'ясовано, що, на противагу середньовічній схоластиці, яка розглядала природу як незмінну форму, створену Богом (що повною мірою стосувалося і людини), натурфілософія акцентувала на загальному русі процесів природи, активному залученні суб'єкта до пізнання навколишнього світу завдяки відповідним чином організованому вихованню і навчанню, насамперед шляхом розвитку його інтелектуальних здібностей та оволодіння вміннями робити свідомий вільний вибір.

Виявлено, що в межах цієї парадигми актуалізувалися морально-ціннісні орієнтири педагогічної думки першої половини XVIII ст. – визнання факту, що сутність людини проявляється через її вчинки і поведінку. Посилюється розуміння необхідності пізнання людиною своїх можливостей і задатків, усвідомлення свого „Я”. В основу правил поведінки покладаються принципи християнської етики, окреслюються доброчесності, що забезпечують моральність людини, та вади, які перешкоджають цьому. Важливого значення набуває теза про відсутність вроджених моральних якостей, яких, на переконання просвітників, людина може набути лише в процесі спеціально організованого виховання; наголошується на існуванні тісного зв'язку між моральністю та інтелектом.

6. Узагальнено погляди науковців на ідеї українських просвітників другої половини XVIII ст. на людину як вінець Божого творіння і встановлено, що вагомий вплив на них справляла барокова культура – культура відкриття прихованого, проникнення вглиб, розгадування таємниць, стиль, що визначав особливості світосприйняття і мислення: нескінченність процесу пізнання, імітація реальності за допомогою символів, образів, алегорій, визнання окремішності людини у Всесвіті й драматичність колізій її буття.

З'ясовано, що педагогічні погляди просвітників цього періоду торкалися питань виховання внутрішньої, істинної, духовної людини, здатної розібратися в своїх діях і вчинках, думках і почуттях, пізнати свої здібності і схильності та досягти щастя (*Г. Сковорода*); базувалися на основних положеннях раціоналістичної філософії і картезіанства, згідно з якими обмежувалася роль Бога у Всесвіті і підносилися роль природи, що впливала на освіту і виховання, обстоювалася гармонізація почуттів і розуму (*Г. Кониський*); віддавалася перевага моральному вихованню над розумовим, результатом якого має стати формування людини здатної своєю поведінкою здійснити крок до виходу за межі задоволення лише власних інтересів, визначалася цінність людини через її доброчесність, кращі якості – почуття обов'язку, працьовитість, старанність, наполегливість, великодушність, честь (*Я. Козельський*).

7. Простежено вплив ідей просвітництва та романтизму на педагогіку Нового часу і виявлено, що сутність цих ідей полягала у популяризації освіти серед широкого загалу, наданні переваги світському характеру суспільного життя, пропаганді наукових знань, ідей добра, справедливості, перенесенні головної уваги на людину, світ її почуттів, пізнання співвідношення віри й розуму, свободи волі людини, визначення шляхів досягнення нею щастя у земному житті. Під впливом ідей просвітництва і романтизму формувалися нові погляди на людину, робилися спроби по-новому осмислити можливості і сенс її буття. У виховному процесі акцент переноситься із зовнішнього впливу на внутрішній, пріоритетності набуває не система заходів, а сама людина, її духовний світ.

Доведено, що ідея піднесення цінності людини, її внутрішньої духовно-моральної сфери набула свого логічного продовження у XIX ст., зокрема в тих аспектах, які стосуються тісного взаємозв'язку філософії і педагогіки, відмови від визнання фатальності природи людини й поглиблення ролі виховання у процесі її формування та розвитку. З'ясовано, що у модерній педагогіці подальшого розвитку набула практична діяльність просвітників, спрямована на розбудову національної системи освіти, відстоювання її всестановості, відкриття шкіл, підготовка підручників і посібників для цих навчальних закладів.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми розвитку української педагогічної думки у другій половині XVII – XVIII ст. крізь призму вітчизняних досліджень. Подальшого вивчення потребують педагогічні погляди, що стосуються навчання і виховання у творчому доробку окремо взятих персоналій досліджуваного періоду, питання дидактичного та методичного забезпечення навчально-виховного процесу шкіл, колегіумів, академії другої половини XVII – XVIII століття, змістового наповнення лекційних курсів професорів Києво-Могилянської академії тощо.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

Монографії

1. Кочубей Т. Д. Українська педагогічна думка другої половини XVII – XVIII століття крізь призму вітчизняних досліджень : монографія / Т. Д. Кочубей. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. – 410 с.

Посібники

2. Історія української педагогіки: Іоаникій Галятовський : навчальний посібник для студ. вищих навч. педаг. закладів / уклад. Т. Д. Кочубей. – Умань : Софія, 2007. – 155 с. – (Рекомендовано МОН України).

3. Антологія педагогічного краєзнавства Черкаського краю : навчальний посібник / [в співавторстві, за заг. ред. Н. С. Побірченко]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2008. – 344 с.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

4. Кочубей Т. Д. Духовні школи в Україні: історичний аспект / Т. Д. Кочубей // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / ред. кол.: Н. С. Побірченко (гол. ред.) та інші. – К. : Наук. світ, 2004. – Вип. 9. – С. 162 – 171.

5. Кочубей Т. Д. Розвиток педагогічної думки у другій половині XVII – XVIII ст.: стан розробленості проблеми, джерела, особливості становлення / Т. Д. Кочубей // Рідна школа. – 2005. – № 1 (січень). – С. 50 – 52.

6. Кочубей Т. Д. Розвиток шкіл в Україні: друга половина XVII – XVIII століття / Т. Д. Кочубей // Наукові записки. Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія. – Вип. 12. – Вінниця, 2005. – С. 71 – 75.

7. Кочубей Т. Д. Антропологічний вимір у сфері сучасної теорії виховання в Україні / Т. Д. Кочубей // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / гол. ред. Мартинюк М. Т. – К., 2005. – С. 126 – 135.

8. Кочубей Т. Д. Педагогічна спрямованість творів Іоаникія Галятовського / Т. Д. Кочубей // Збірник наукових праць Херсонського державного університету: Педагогічні науки. – Херсон, 2005. – Випуск XXXX. – С. 217 – 225.

9. Кочубей Т. Д. Іоаникій Галятовський: життєвий і творчий шлях / Т. Д. Кочубей // Збірник наукових праць Інституту проблем виховання. – К., 2005. – С. 350 – 356.

10. Кочубей Т. Д. Г. С. Сковорода і В. О. Сухомлинський: два погляди на проблему свободи і відповідальності / Т. Д. Кочубей // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Серія: Педагогічні науки. – Полтава, 2005. – Випуск 5(44). – С. 141 – 149.

11. Кочубей Т. Д. Козельський Яків Павлович: до витоків становлення педагогічної думки другої половини XVIII ст. / Т. Д. Кочубей // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. – К. : Міленіум, 2005. – Частина II. – С. 166 – 176.

12. Кочубей Т. Д. Педагогіка гуманізму українського бароко в контексті сучасності: пошук ідей / Кочубей Т. Д. // Вісник Черкаського університету імені Богдана Хмельницького. Серія: „Педагогічні науки”. – 2006. – Вип. 84. – С. 49 – 56.

13. Кочубей Т. Д. Педагогічна концепція Іоаникія Галятовського / Т. Д. Кочубей // Рідна школа. – 2006. – № 9 (вересень). – С. 63 – 65.

14. Кочубей Т. Д. Педагогічна концепція Іоаникія Галятовського: духовно-моральний вимір / Т. Д. Кочубей // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 3(52). – С. 105 – 116.

15. Кочубей Т. Д. Методологічне забезпечення аналізу розвитку педагогічної думки / Т. Д. Кочубей // Історико-педагогічні дослідження: Регіональний вимір / Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка. Серія: Педагогічні науки. – 2006. – № 19(114). – Частина I. – С. 32 – 41.

16. Кочубей Т. Д. Бібліографічний огляд життя і діяльності І. Галятовського / Т. Д. Кочубей // Історико-педагогічний альманах. – 2006. – № 2. – С. 105 – 112.

17. Кочубей Т. Д. Творчість І. Гізеля в оцінці українських істориків педагогіки / Т. Д. Кочубей // Історико-педагогічний альманах. – 2007. – № 1. – С. 41 – 46.

18. Кочубей Т. Д. Розвиток освіти на українських землях у другій пол. XVII – кінця XVIII ст. / Т. Д. Кочубей // Історико-педагогічний альманах. – 2007. – № 2. – С. 38 – 47.

19. Кочубей Т. Д. Києво-Могилянська академія – навчальний заклад новаторського типу періоду другої половини XVII – кінця XVIII ст. / Т. Д. Кочубей // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / ред. кол.: Побірченко Н. С. (гол. ред.) та інші. – Умань : РВЦ „Софія”, 2007. – Випуск 23. – С. 168 – 179.

20. Кочубей Т. Д. Антропологізм педагогічної системи К. Д. Ушинського / Т. Д. Кочубей // Вісн. Чернігів. держ. пед. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка : збірник. Серія: Педагогічні науки. – Чернігів : ЧДПУ, 2008. – Вип. 56. – С. 32 – 35.

21. Кочубей Т. Д. Вплив педагогічних поглядів просвітників українського бароко на розвиток педагогічної думки XIX ст. / Т. Д. Кочубей // Наукові записки. Серія: Психолого-педагогічні науки. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – № 4. – С. 20 – 24.
22. Кочубей Т. Д. Українська педагогічна думка другої половини XVII – кінця XVIII ст. : понятійно-категоріальний апарат / Т. Д. Кочубей // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук. пр. Уман. держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини / [ред. кол. : Побірченко Н. С. (гол. ред.) та інші]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2009. – Вип. 30. – С. 218 – 228.
23. Кочубей Т. Д. Понятійно-категоріальний апарат української педагогічної думки другої половини XVII – кінця XVIII ст. / Т. Д. Кочубей // зб. наук. пр. Уман. держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини / гол. ред. М. Т. Мартинюк. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2009. – Ч. 2. – С. 177 – 190.
24. Кочубей Т. Д. Григорій Сковорода: радянська доба і сучасність / Т. Д. Кочубей // Історико-педагогічний альманах. – 2010. – № 2. – С. 29 – 31.
25. Кочубей Т. Д. Соціально-політичні причини занепаду української освіти в другій половині XVIII століття / Т. Д. Кочубей // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук. пр. Уман. держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини / [ред. кол. Побірченко Н. С. (гол. ред.) та інші]. – Умань : ПП Жовтий, 2012. – Вип. 42. – Ч. 2. – С. 230 – 238.
26. Кочубей Т. Д. Роль друкарень і бібліотек у становленні та розвитку української педагогічної думки у другій половині XVII – кінця XVIII ст. / Т. Д. Кочубей // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук. пр. Уман. держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини / [ред. кол. Н. С. Побірченко (гол. ред.) та інші]. – Умань : ПП Жовтий, 2012. – Вип. 43. – Ч. 2. – С. 263 – 269.
27. Кочубей Т. Д. Розуміння людини крізь призму натуралістичних ідей професорів Києво-Могилянської академії [Електронний ресурс] / Т. Д. Кочубей – Режим доступу : http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN20/12_ktdpka.pdf
28. Кочубей Т. Д. Зародження ідей кордоцентризму як гуманізму у творчому доробку педагогів-мислителів другої половини XVII ст. / Т. Д. Кочубей // Вісн. Черкас. ун-ту. Серія: „Педагогічні науки”. – 2013. – № 6(259). – С. 144 – 149.

Опубліковані праці апробаційного характеру

29. Кочубей Т. Д. Розвиток та становлення духовних шкіл в Україні / Т. Д. Кочубей // Підготовка вчителя до впровадження нових технологій навчання у малокомплектній школі : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., (Умань, 15–16 жовтня 2004 р.) / [ред. кол.: Н. С. Побірченко (гол. ред.) та інші]. – К. : Наук. світ, 2004. – С. 121 – 123.
30. Кочубей Т. Д. Антропологізм педагогічної думки періоду українського бароко у контексті сучасної теорії виховання / Т. Д. Кочубей // Матеріали Першої Міжнар. наук.-практ. конф. „Науковий потенціал „2004”: Т. 41: Методичні основи виховного процесу. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2004. – С. 29 – 32.
31. Кочубей Т. Д. Іоаникій Галатовський – український педагог другої половини XVII ст. / Т. Д. Кочубей // Наука і життя: українські тенденції, інтеграція у світову наукову думку : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. – К. : ТОВ „ТК „Меганом”, 2005. – Ч. 1. – С. 78 – 82.
32. Кочубей Т. Д. Григорій Савович Сковорода: до питання гуманізації освітнього простору / Т. Д. Кочубей // Проблема гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти: матеріали міжнародних педагогічних читань. – Ірпінь, 2005. – С. 335 – 337.
33. Кочубей Т. Д. Педагогіка гуманізму: погляд у минуле / Т. Д. Кочубей // Всеукраїнські педагогічні читання „Буде школа – буде слово – буде держава”, присвячені Дню народження Олександра Антоновича Захаренка. – Черкаси, 2006. – С. 53 – 56.
34. Кочубей Т. Д. Передумови формування освітнього та наукового середовища в період українського бароко / Т. Д. Кочубей // Роль едукативного середовища у підготовці вчителя сільської школи : матеріали між нар. наук.-практ. конф., (Умань, 4–5 жовтня 2007 р.) / [ред. кол.: Н. С. Побірченко (гол. ред.) та інші]. – Умань, 2007. – С. 18 – 20.
35. Кочубей Т. Д. Львівський університет – вищий навчальний заклад другої половини XVII – кінця XVIII ст. / Т. Д. Кочубей // Проблема дошкільної та початкової освіти у контексті сучасного виміру : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Умань : ПП Жовтий, 2008. – С. 66 – 69.
36. Кочубей Т. Д. До питання гуманізації освітнього процесу: історичний екскурс / Т. Д. Кочубей // Восьмі міжнародні Захаренківські педагогічні читання „Формування особистості людини в закладах освіти” : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., (Черкаси, 2 лютого 2011 р.) / за заг. ред. проф. Л. І. Прокопенко]. – Черкаси : Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2011. – С. 35 – 36.

37. Кочубей Т. Д. Розвиток і становлення глибинної психології в Україні: історична ретроспектива / Т. Д. Кочубей // Актуальні проблеми глибинної психології : матеріали всеукраїнського науково-методичного семінару (Умань, 12 квітня 2011 р.) / [ред. кол.: Т. Д. Перепелюк та інші]. – Умань : П. П. Жовтий, 2011. – С. 53 – 55.

38. Кочубей Т. Д. Філософія кордоцентризму у творчому доробку педагогів-мислителів другої половини XVII століття / Т. Д. Кочубей // Педагогіка та психологія: досягнення та перспективи : матеріали міжнар. конф. (м. Київ, Україна, 1 грудня 2012 року). – Київ : ГО „Київська наукова організація педагогіки та психології”, 2012. – С. 12 – 14.

39. Кочубей Т. Д. Проблема людини у натуралістичних поглядах професорів Києво-Могилянської академії / Т. Д. Кочубей // Wykształcenie i nauka bez granic – 2012 : m-ty VIII międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji. – Prezemyse Nauka i studia. – Płocku. – 2012. – S. 34 – 38.

*Опубліковані праці, які додатково відображають
наукові результати дисертації*

40. Кочубей Т. Д. Олександр Захаренко – вчитель, директор, академік : монографія / Т. Д. Кочубей / Л. М. Андрощук, Л. Д. Березовська, О. А. Біда та інші ; [за заг. ред. Н. С. Побірченко. – К. : Наук. світ, 2003. – С. 161 – 173.

41. Кочубей Т. Д. До постановки проблеми розвитку педагогічної думки другої половини XVII – XVIII століття / Т. Д. Кочубей // Вісник наукової лабораторії „В. О. Сухомлинський і школа XXI століття” / гол. ред. В. Г. Кузь. – К. : Міленіум, 2004. – Випуск IV. – С. 33 – 40.

42. Кочубей Т. Д. Взаємодія систем „людина” і „соціум” у регулюванні соціальних процесів в Україні / Т. Д. Кочубей // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія / ред. кол.: А. Є. Конверський (відп. ред.). – Київ, 2004. – Випуски 63–65. – С. 144 – 145.

43. Кочубей Т. Д. Проблема свободи відповідальності в педагогічній спадщині Г. С. Сковороди та В. О. Сухомлинського / Т. Д. Кочубей // Вісник наукової лабораторії „В. О. Сухомлинський і школа XIX століття” / за ред. В. Г. Кузь. – К. : Міленіум, 2005. – Випуск VII. – С. 27 – 35.

44. Koczubej Tetiana. Antropologiczny wymiar w sferze współczesnych technologii kształcenia nauczycieli na Ukrainie / T. Koczubej // Pedagogika. T. 4: Kształcenie pedagogów – strategie, koncepcje, idee. – Płock, 2005. – Cz. 1. – S. 157 – 167.

45. Кочубей Т. Д. Развитие украинской педагогической мысли во второй половине XVII ст.: Иоаникий Галятовский / Т. Д. Кочубей // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия : Педагогика и психология. – 2010. – № 2. – С. 75 – 77.

46. Kochubei Tetiana. Edukacja na Ukrainie: perspektywa historyczna / Tetiana Kochubei // Aktywnosc edukacyjna – aktywnosc w zawodzie / [red. nacz. Dr Anna Nowacka]. – Płock, 2012. – S. 97 – 108.

47. Кочубей Т. Д. Михаил Ломоносов и Киево-Могилянская академия: точки пересечения / Т. Д. Кочубей // Отечественная и зарубежная педагогика / Учредитель Российская академия образования „Институт теории и истории педагогики”. – М., 2011. – С. 123 – 132.

48. Кочубей Т. Д. Зарождение идей кордоцентризма как гуманизма в творческом наследии педагогов-мыслителей второй половины XVII века (на примере взглядов И. Гизеля) / Т. Д. Кочубей // Вестник Академии Знаний. – 2012. – № 3. – С. 80 – 88.

АНОТАЦІЇ

Кочубей Т. Д. Розвиток української педагогічної думки другої половини XVII – XVIII століття крізь призму вітчизняних досліджень. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Державний заклад „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, Луганськ, 2013.

У роботі подано цілісний ретроспективний аналіз праць просвітників та вітчизняних досліджень їхнього спадку, досліджено розвиток української педагогічної думки у другій половині XVII – XVIII ст.; здійснено періодизацію розвитку української педагогічної думки, що включає три етапи: I етап – друга половина XVII ст.; II етап – перша половина XVIII ст.; III етап – друга половина XVIII ст.; обґрунтовано логіко-структурну модель дослідження.

Визначено тенденції культурно-освітніх процесів як складової педагогічної думки в Україні другої половини XVII ст.; схарактеризовано погляди науковців на особливості боротьби українських мислителів за православну педагогічну думку у другій половині XVII ст.

Розкрито натуралістичну парадигму української педагогічної думки в першій половині XVIII ст.; висвітлено основні ідеї натурфілософії; узагальнено погляди науковців на ідеї українських просвітників другої половини XVIII ст. на людину як вінець Божого творіння і виявлено, що вагомий вплив на них справляла культура бароко.

Ключові слова: українська педагогічна думка, розвиток української педагогічної думки, період українського бароко, просвітники другої половини XVII – XVIII ст., натуралістична парадигма, кордоцентризм, раціоналізм і картезіанство.

Кочубей Т. Д. Развитие украинской педагогической мысли второй половины XVII – XVIII в. сквозь призму отечественных исследований. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание учёной степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Государственное учреждение „Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко”, Луганск, 2013.

В диссертации на основе целостного ретроспективного анализа трудов просветителей и отечественных исследователей их наследия изучено развитие украинской педагогической мысли во второй половине XVII – XVIII в.

Обоснована периодизация развития украинской педагогической мысли исследуемого периода, которая включает три этапа: I этап (вторая половина XVII в.); II этап (первая половина XVIII в.); III этап (вторая половина XVIII в.).

Выстроена логико-структурная модель исследования развития украинской педагогической мысли во второй половине XVII – XVIII в., которая включает такие взаимосвязанные научные составляющие: этапы развития педагогической мысли, причины (социально-политические, культурно-образовательные), цели, принципы, характерные черты, категории, основные моральные ценности, результаты её развития.

Определены особенности украинской педагогической мысли исследуемого периода: возвышение морально-христианских основ, базирующихся на гуманистической православной философии; развитие антропоцентризма, этико-гуманистических тенденций; зарождение кордоцентризма, натурализма, изменение методов обучения, системы организации учебно-воспитательного процесса.

Вывявлены тенденции культурно-образовательных процессов как составной части педагогической мысли в Украине во второй половине XVII в.; взгляды учёных на особенности борьбы украинских мыслителей за православную педагогическую мысль, духовно-христианские и патриотические ценности человеческого бытия в богословско-педагогических трудах просветителей.

Раскрыта натуралистическая парадигма развития украинской педагогической мысли в первой половине XVIII в.; выявлено, что в рамках этой парадигмы актуализируются морально-ценностные приоритеты педагогической мысли, усиливается понимание необходимости познания человеком своих возможностей и способностей. В основу правил поведения закладываются принципы христианской этики, отрицается наличие врожденных моральных качеств, акцентируется тесная связь между моральностью и интеллектом человека.

Обобщены взгляды учёных на идеи украинских просветителей второй половины XVIII в., на человека как венец Божьего творения, выявлено большое влияние на эти идеи культуры барокко.

В диссертации освещены педагогические идеи просветителей исследуемого периода (Л. Барановича, И. Гаятовского, И. Гизеля, М. Козачинского, Я. Козельского, Г. Конисского, И. Кроковского, П. Лодия, С. Полоцкого, Ф. Прокоповича, Г. Сковороды, Э. Славинецкого, Д. Ростовского (Туптало), С. Яворского, др.), которые заложили концептуальные основы для дальнейшего развития украинской педагогической мысли во второй половине XVII – XVIII в. в работах зарубежных и украинских учёных; представлена историография проблемы; осуществлен анализ опубликованных и неопубликованных источников (рукописей, старинных изданий, писем, аннотаций, указов, инструкций), касающихся проблемы исследования.

Ключевые слова: украинская педагогическая мысль, развитие украинской педагогической мысли, период украинского барокко, просветители второй половины XVII – XVIII в., натуралистическая парадигма, кордоцентризм, рационализм и картезианство.

Kochubei T. D. The development of Ukrainian educational thought in the second half of XVII – XVIII century through the prism of national studies. – Manuscript.

Scientific doctoral dissertation in Pedagogical Sciences in speciality 13.00.01 – General Pedagogy and History of Pedagogy. – State institution „Luhansk Taras Shevchenko National University”. – Luhansk, 2013.

The holistic retrospective analysis of educators' works and national studies of their inheritance is given

in the paper, the development of Ukrainian educational thought in the second half of XVII – XVIII century is explored, the stages of formation and development of Ukrainian educational thought in Ukrainian Baroque period are identified and justified (Stage I – the second half of XVII; Stage II – first half of the XVIII century., the third stage – the second half of XVIII century).

The tendencies of cultural and educational processes as a part of educational thought in Ukraine in the second half of the seventeenth century are defined; scholars' views on features of Ukrainian educators' struggle for Orthodox educational thought in the second half of the seventeenth century are found out.

The naturalistic paradigm of Ukrainian educational thought in the first half of XVIII century is revealed, the basic ideas of natural philosophy are highlighted, the scholars' views on Ukrainian educators' ideas of man as the crown of God's creation in the second half of XVIII century are summarized and it was found out that they were made the significant impact by Baroque culture.

Key words: Ukrainian educational thought, the development of Ukrainian educational thought, Ukrainian Baroque period, the second half of XVII – XVIII centuries, Naturalistic paradigm, cordocentrism , rationalism and Cartesianism .

Підписано до друку 18.11.2013. Формат 60х84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк ризографічний. Умовн. др. арк. 1,9. Тираж 100 прим. Зам. № ____.

Видавництво Державного закладу „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Тел/факс: (0642) 58-03-20